

Osmanlı Ordusunda Sağlık Organizasyonunun İşleyişi ve Orduda Kullanılan İlaçlar ile Sağladığı Faydalar (On Sekizinci Yüzyıl Örneği)

The Functioning of the Health Organization in the Ottoman Army and the Benefits It Provides with the Medicines Used in the Army (Eighteenth Century Example)

Ömer Çaęatay¹

¹Arř.Gör.Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bingöl, Türkiye

ORCID: ÖÇ. 0000-0001-5068-9705

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ömer Çağatay,

Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bingöl, Türkiye

E-posta/E-mail: ocagatay@bingol.edu.tr

Başvuru/Submitted: 22.06.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

15.12.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

26.12.2023

Kabul/Accepted: 08.01.2024

Online Yayın/Published Online: 18.01.2024

Atıf/Citation: Çağatay, Ömer. "The Functioning of the Health Organization in the Ottoman Army and the Benefits It Provides with the Medicines Used in the Army (Eighteenth Century Example)". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 25, 1 (2024): 107-136.
<https://doi.org/10.26650/oba.1318591>

ÖZ

Bir savaşın başarıyla sonuçlanmasının temel parametrelerinden biri etkili bir organizasyon ağının kurulmasıdır. Organizasyon, farklı parçaları bir araya getirerek bütünü kontrollü bir şekilde idare etme biçimidir. Bu girift yapı Osmanlı Devleti için, ordunun İstanbul'dan hareketinden başlayıp, dönüşüne kadar olan süreci kapsamaktadır. Bu organizasyon ağı içerisinde ordunun beslenmesi, yük ve binek hayvanları ile deniz ulaşım araçlarının temini, yol ve köprülerin düzenlenmesi, menzil noktalarında ordunun ihtiyacı olan malzemelerin hazırlanması, mühimmatın tedariki, sefer finansmanının kontrollü ve hazineye yük olmayacak şekilde eşit olarak paydaş edilmesi gibi birçok durum yer almaktadır. Öte yandan organizasyon ağını kapsayan başka bir etmen, sefere katılan askerin sağlık durumudur. Bunun için seferde görev alacak hekim, cerrah, tabip ve yardımcılarını temin edip eksiklerini (ecza malzemesi, çadır, mutfak aletleri ve yük hayvanları) gidererek savaşa hazır hale getirilmesi gerekir. Diğer etmenler gibi sağlık alanındaki hazırlıkların da savaşın sonucuna etki eden değişkenler arasında olduğu unutulmamalıdır. Buradan hareketle yapılan araştırma neticesinde bu çalışmada on sekizinci yüzyılda Osmanlı ordusundaki sağlık organizasyonunun nasıl gerçekleştirildiği üzerinde durulacaktır. Diğer taraftan sefere katılan sağlık mensuplarının kimler olduğu, ihtiyaçlarının nasıl giderildiği, hangi malzemelerin verildiği, ilaçların neler olduğu ve bu ilaçların hangi hastalıkları tedavide kullanıldığını değinilecektir.

Anahtar Kelime: Osmanlı Ordusu, Sefer, Hekim-Tabip-Cerrah, Beslenme, Harcırar, İlaç

ABSTRACT

One of the main parameters of the successful conclusion of a war is the establishment of an effective organizational network. Organization is a way of managing the whole in a controlled way by bringing together different

parts. This intricate structure covers the process from the army's departure from Istanbul to its return. There are many situations in this organization network, such as feeding the army, supplying beast of burden and sea vehicles, arranging roads and bridges, preparing materials needed by the army at range points, supplying ammunition, equal sharing of campaign financing in a controlled manner and not burdening the treasury. On the other hand, another factor that covers the organizational network is the health status of the soldier participating in the campaign. For this purpose, it was necessary to provide the physicians, surgeons, doctors, and their assistants to participate in the campaign and make them ready for war by making up for their deficiencies (pharmaceutical materials, tents, kitchen tools, and beasts of burden). Like other factors, preparations in the health field are among the factors that affect the war's outcome. This research is conducted based on this information and will focus on how the health organization in the Ottoman army was carried out in the 18th century. Moreover, it will discuss who the medical personnel who participated in the war were, how their needs were met, what materials were provided, what the medicines were, and which diseases these medicines were used to treat.

Keywords: Ottoman Army, Campaign, Physician-Doctor-Surgeon, Nutrition, Subsistence, Medicament

Extended Summary

The scope of military history includes how wars were concluded within the scope of cause and effect and how the campaign was organized in the background. One of the reasons for the successful conclusion of a war was the good construction of the campaign organization network. In this context, military historians should not only express the struggle and cause-effects of a war on the battlefield but also have to investigate how the organization and logistics network of the campaign was carried out. Therefore, when evaluating a war, it should be remembered that the organizational network in the background will affect the war's outcome.

After the Ottoman administration declared war on a state, it completed its preparations and launched a campaign quickly. This extensive preparation affected many states, sanjaks, and townships of the empire. After the war decision, The Ottoman campaign administration started preparations to employ doctors, surgeons, and assistants in the army. These preparations were the identification of health personnel, the supply of materials such as tents and kitchens, the supply of tools and equipment to be used in treatment, and the provision of transportation means for the transportation of materials. In addition, meeting the daily nutritional needs of the health workers (bread, meat, rice, and barley) and providing their travel and allowances were some of the other preparations made by the state. The state treasury generally covered all the preparations mentioned.

On the other hand, one of the factors that would affect the outcome of the war was the treatment of the wounded and sick. Medicines and materials necessary for treatment were given from Cebehâne-i Âmire. However, if the drugs and materials determined by the physicians, surgeons, or medical chiefs were not available in the ammunition or were missing, they would be taken with the allowance given by the state and included in the

army ammunition. Another point where the medicines needed by the medical personnel were provided during the campaign were herbalists. As it is known, when the Ottoman Empire went on a campaign, a large group of military tradesmen joined the campaign with the army in order to meet the needs of the soldiers in the army. One of these groups was the herbalists. In addition to herbal medicines, herbalists were selling spices and scented products. Therefore, during the campaign, when any plant was needed in the composition of the medicines, they were supplied from them. From this point of view, it can be understood what an important task the herbalists fulfilled in the campaign.

Physicians, surgeons and doctors treated soldiers with herbs and medicines obtained from ammunition, through purchases or from herbalists. Medicines were prepared with the combination of leaves, roots, seeds, oil, gums, and resins of plants, as well as minerals. On the other hand, some of the supplied plants were produced by mixing with single plants and some with different plants. These medicines or preparations can be explained under three main headings: plant, animal, and mineral origin. As a result, the resulting ointment, moxibustion, syrup, and pills can be used to treat soldiers injured or sick during the campaign, internally and externally. Table 1 can be examined for detailed information on which diseases the prepared drugs are used. As a result, it should be stated that medicines in different compositions were used in the treatment of soldiers in the army to relieve many ailments, such as internal-external, dermatologic, eye, ear, throat, and dental diseases.

Giriş

Bir seferin başarılı olması, etkili bir organizasyon ağının kurulmasına bağlıdır. Bu organizasyon ağı içerisinde ordunun beslenmesi, yük ve binek hayvanının dışında deniz ulaşım araçlarının temini, yol ve köprülerin düzenlenmesi, mühimmatın tedariki, sefer finansman kısmının merkezî hazineye yük olmayacak şekilde eşit olarak pay edilmesi gibi birçok olgu yer almaktaydı. Öte yandan sefere katılan askerin tedavisinin eksiksiz bir şekilde yapılması savaşın seyrine etki eden etmenler arasında olduğu gibi organizasyon ağının önemli bir parçası konumundadır. Dolayısıyla tarihsel süreç içerisindeki Türk devletleri, savaşlarda mücadele eden askerin sağlığını düşünerek ilk zamanlardan itibaren orduda buna yönelik faaliyetler içerisinde olmuşlardır. Mesela Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ordusunda 40 deve ile taşınan alet, çadır ve malzemelerden oluşan bir seyyar hastanenin varlığı ordudaki sağlık organizasyona güzel bir örnektir.¹

Türk devletlerinde ordudaki sağlık organizasyonunu kapsamlı yapanlardan biri de Osmanlı Devleti'ydı. Bilindiği üzere Osmanlılar, kendinden önceki Türk devletlerinin kurumlarını almış ve bunları geliştirerek sistemine entegre ettikten sonra yüzyıllar boyunca kullanmışlardır. Ancak Osmanlı'nın kuruluş yıllarında ordudaki sağlık işleyişi hakkında detaylı bilgiler mevcut değildir. Her ne kadar orduda sağlık organizasyonunun nasıl işlediği hakkında bilgi sahibi olunamasa da sivil hayattaki tabâbet ilminin askerî alanı etkilediği düşünülebilir.² Öte yandan orduda hastalanan ve yaralananların olacağı göz önünde bulundurularak yönetimin, bu hususta gerekli hazırlıkları yaptığı söylenebilir. Nitekim sonraki dönemlerde muharip birliklerde “esnafat-ı askeriye” olarak tesmiye edilen ve yardımcı hizmet vazifesi gören ayrı birliklerin oluşturulması ve bu bölüklerdeki askerin bir kısmına cerrahî müdahale yapacak bilgilerin öğretilmesi yönetimin sağlık konusunda önlem aldığını göstermektedir.³

Osmanlı'da ordunun hekim ihtiyacı başlangıçta medreselerde tıp eğitimi görenler ile usta-çırak yöntemiyle kendini geliştiren hekimlerden sağlanmıştır. Ancak 1399'da Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'da yaptırılan darüşşifanın hasta tedavisi ve ordunun hekim ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu düşünülmektedir.⁴

İmparatorluğun ilk dönemlerinde Osmanlı ordusundaki tabâbet ilmi ile hekim, cerrah ve tabipler hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu konu hakkındaki bilgiler daha ziyade az sayıdaki bilgilerden yola çıkılarak yapılan yorumlardan oluşmaktadır. Ancak 1399'da

1 Adnan Ataç, “Askerî Tıp Tarihi,” *Osmanlılar*, c. 8 içinde, Ed: Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 565.

2 Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Ordusunda Sağlık,” *Osmanlılarda Sağlık*, c. I içinde, Ed: Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, (İstanbul: Biofarma İlaç ve Sanayi Ticaret A. Ş., 2006), 99.

3 Andaç, “Askerî Tıp Tarihi,” 565.

4 Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, Osmanlı İmparatorluğu Kara Kuvvetleri'nin İdari Faaliyetleri ve Lojistik (1299-1913)*, c. III/VII, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995), 150.

Bursa'da darüşşifanın açılmasıyla bu işin diğer kurumlar gibi zamanla sistematikleşmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim 1415'te Anadolu seferine çıkan Çelebi Mehmed'in seferde krize girmesi sonucu ordudaki hekimler tarafından tedavi edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Kurumsallaşmanın en üst seviyeye çıktığı Fatih döneminde sağlık işleyişi de artık belli bir standarda kavuşmuştur. Çünkü Sahn-ı Seman medreseleri bünyesinde açılan darüşşifada sadece sivil halka hizmet veren hekimler değil, aynı zamanda orduda görev alacak tabipler de yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu kurumsallaşmanın tezahürü olarak 1456'da Belgrad kuşatmasında yaralananlar ile Fatih'in son seferinde hastalandığında başta Yahudi asıllı Yakup Paşa ve diğer tabipler tarafından tedavi edilmesi gösterilebilir. Sonraki süreçte Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, III. Murad ve IV. Murad dönemlerinde yapılan seferlerde orduda hekim, cerrah ve tabiplerin olduğu yapılan araştırmalar sonucunda belirlenmiştir.⁵ Sonuç olarak devlet, kuruluş yüzyılında ordudaki sağlık organizasyonunu kısıtlı imkân ve az kurumsallaşmış bir yapıyla sürdürürken, Fatih dönemiyle artık bu işleyişi belli bir sistematığe oturtmuştur. Yapılan araştırmada ise on sekizinci yüzyılda Osmanlı ordusundaki sağlık personelinin kimler olduğu ve bunların orduya katılımı, tayinatı, harcırahları ve diğer masraflarının neleri kapsadığı ve nasıl karşılandığı incelenecektir. Keza orduda kullanılan ilaçların neler olduğu, hangi terkipler ile karıştırılarak oluşturulduğu ve bunların hangi hastalık veya rahatsızlıklara iyi geldiği belirlenmeye çalışılacaktır. Tedavilerde kullanılan edviyelerin tespiti için arşiv kaynaklarından faydalanılırken, bunların hangi hastalıklara iyi geldiğinin belirlenmesi için dönemin yazma eserleriyle araştırma ve inceleme eserlerden istifade edilmiştir.

Osmanlı Ordusunda Hekim, Tabip ve Cerrah İstihdamı ve Sağlık Organizasyonun İşleyişi

On sekizinci yüzyıl, Osmanlı arşiv kaynaklarının en fazla tutulduğu dönemlerden biridir. Nitekim hem toplumsal hayat hem de ordudaki tabâbet ilmiyle ilgili binlerce belgenin varlığı ordudaki sağlık organizasyonunun nasıl gerçekleştirildiği hakkında detaylı bilgiye erişme imkânı sağladığı gibi daha sıhhatli yorumda bulunma olanağı da vermektedir. Dolayısıyla arşiv vesikalarından hareketle bu başlıkta Osmanlı ordusunda istihdam edilen sağlık personelinin kimler olduğu, orduya nasıl katıldığı, ihtiyaçlarının nasıl karşılandığı ve kullandıkları malzemelerin neler olduğu üzerinde durulacaktır.

Osmanlılar'da hekimbaşılığın tam olarak hangi tarihte ihdas edildiği konusunda farklı görüşler vardır. Sinem Serin *Hekimbaşıllık Kurumu* adlı eserinde, Osmanlı Devleti'ndeki saray yapılanması üzerinden hareketle, kurumun daha ilk dönemlerden itibaren yani Orhan Bey zamanında var olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca Serin, hekimbaşılığın teşkilatlanmasının tamamlanma sürecinin ancak II. Bayezid döneminde gerçekleştiğini belirtmektedir.⁶ Ali

5 Özcan, "Osmanlı Ordusunda Sağlık," 99-100.

6 Sinem Serin, *Osmanlı Sağlık Sisteminin Yönetimi Hekimbaşıllık Kurum*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021),

Haydar Bayat ise Serin'in aksine Osmanlı'nın ilk dönemlerinde sultanların hastalıkları sebebiyle çağrılan tanınmış hekimlerin olduğu ve bunların padişahları tedavi etmek için sarayda alıkonulduğu ifade ederek, bu kişilere hekimbaşı demenin doğru olmadığını söylemektedir⁷. Bu iddiasını dayandırdığı nokta ise kuruma ait ilk vesikaların ve ilk ciddi hekimbaşı listesinin II. Bayezid döneminde olmasından yola çıkarak hekimbaşılığın bu dönemde kurulduğunu ifade etmektedir.⁸ Tam olarak ne zaman kurulduğu ve ihtisaslaştığı bir kenarı bırakılırsa, müessese başındaki hekimbaşılığın 1836'ya kadar ilmiye sınıfından ve tıp ilmine vakıf kişilerden seçildiği ve bunların saray doktorları ile cerrah, göz hekimi ve tabiplerin amiri olduğu ve imparatorluk sınırları içerisindeki sağlık personelinin tayin ve azillerini yaptığı söylenebilir.⁹ Ayrıca Miri Shefer-Mossensohn, hekimbaşılığın tayin ettiği sağlık çalışanlarının Osmanlı tıp sistemine alınmasının belli bir tıp geleneğine sahip olanlardan seçildiğini ifade etmekle kurumun sağlık çalışanı seçiminde titiz davrandığının altını çizmektedir. Yine sisteme dâhil edilen hekimlerin uygun tıbbi eğitimi almalarının dışında temel şartlar açısından başarılı olmaları halinde hastanelere veya saraylara atanarak Osmanlı bürokrasisi içerisine girdiğini belirtmektedir. Diğer taraftan bu hassasiyetlere dikkat eden Osmanlı sağlık sisteminin zamanla bir Osmanlı fenomenine dönüştüğünü ve bu durumun Osmanlı öncesi İslam toplumları ve Avrupa ortaçağ ve erken modern dönemde var olanlardan ayrı olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.¹⁰

Osmanlı Devleti'nde sefer kararı alındıktan sonra savaşın başarılı bir şekilde tamamlanması için kapsamlı bir hazırlık yapılırdı. Bu organizasyon ağı genellikle ulaşım, mühimmat, seferberlik, iae ve finansman şeklinde kurgulanırdı. Orduda sağlık organizasyonu açısından sefer sırasında eksikliğin yaşanmaması için de ordunun hareketinden önce gerekli tedbirler alınırdı.¹¹ Sağlık konusunda yapılan hazırlıklar ise seferberlik kısmında değerlendirilebilir.

Bilindiği üzere hekim, cerrah ve tabip gibi sağlık görevlileri devletin kuruluşundan itibaren Osmanlı ordusu içerisinde yer almıştı.¹² Ancak sağlık personelinin bazı özelliklere

22, 24.

7 Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2017), 3.

8 Ali Haydar Bayat, "Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık," *Osmanlılar*, c. 8 içinde, Ed: Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 490.

9 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 351; Öte yandan Osmanlı Devleti'nde hekimbaşılık kurumunu ve görev yapmış hekimbaşılığın ayrıntılı bilgisi için bkz. Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*; (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2017); Sinem Serin, *Osmanlı Sağlık Sisteminin Yönetimi Hekimbaşılık Kurum*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021).

10 Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı Tıbbi Tedavi ve Tıbbi Kurumları 1500-1700*, çev. Bülent Üçpınar, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 272-273.

11 1790'da cerrahbaşı tayin olunan Abdüllatif'in 25 cerrahı hazırlaması ve görevleri bitmeden dönenleri cezalandırması istenmiştir. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), C. SH. 17/818, 25 Şaban 1204.

12 Osmanlı ordularında hekim, cerrah ve tabibin aynı anda veya sadece birinin ya da ikisinin birlikte görevlendirildiği

sahip olması gerekirdi. Bunlar medreselerde müderrislerin gözetiminde teorik eğitimi aldıktan sonra darüşşifalarda hekimlerin gözetiminde pratik yaparak ustalaşırlardı.¹³ Nitekim eğitimini tamamlayanlar din, mezhep ve etnik kimliğine bakılmaksızın imparatorluğun farklı yerlerinde görevlendirilirdi. Keza bunlar dükkân açabildikleri gibi seyyar olarak hizmet de ederlerdi. Seyyar olarak tabiplik yapanlar sarayın yanı sıra ihtiyaç halinde seçilerek sefere gönderilirdi.¹⁴ Hekim ve cerrahların hangi özelliklerde olması gerektiği ise arşiv belgelerinde açıkça görülmektedir. Mesela hekim ve cerrah olacak kişinin ahlak ölçülerine uyan tutum ve davranışlarının dışında “tabâbette hazâkat ve mahareti nümâyân, cerahatte maharet ve kabiliyetine şahit olunduğundan, maharetine binaen, üstad-ı kâmil cerrah ve hizmet-i mezbûra müstahak” gibi özelliklerde olması gerektiği bildirilmiştir. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere insan hayatının esas olduğu bir meselede hekim ve cerrahların iyi bir eğitim alması, işinde mahir ve el becerisinin bulunması ve ahlaklı olması istenmiştir.¹⁵ Çünkü cerrahi meselelerde insanlara zarar verme ihtimali arttığından hekim, cerrah ve tabiplerin bu özelliklerde bulunması gerektiği ifade edilmiştir.

Sefer kararı alındıktan sonra orduda cerrah ve hekim sayısında eksikliğin olmaması için bir önceki sene gönderilen sağlık personeli sayısı dikkate alındığı gibi verilecek tayinat da gözden geçirilirdi. Nitekim 1203/1789 tarihli hatt-ı hümâyunda hekimbaşının raporundan hareketle, 1788’de orduyla sefere çıkan hekim ve cerrahın yetmediği ve bu durumun göz önünde bulundurularak 1789’da gönderileceklerin artırılması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca cerrah ve hekimlere verilen harcırah artırıldığı gibi kullanılan malzemenin yanı sıra çadır ve yük hayvanının verilmesi emredilmiştir. Öte yandan önceki sefer yılında orduyla giden cerrah ve hekimin birçoğunun vefat ettiği ve tedarikinin zor olduğu, bundan dolayı gayrimüslimden cerrahlık beratı olan ve mesleğinde mahir bulunanların temin edilmesi bildirilmiştir.¹⁶ Sonuç itibarıyla savaş kararından sonra Osmanlı yönetimi orduda istihdam edilecek cerrah ve hekim temini için hem daha önceki sefer yılından hareketle hem de sefer organizasyonunun olağan

dönemler olmuştur. Yani her bir sağlık mensubu ayrı ifade edildiği ve böyle bir sınıflandırmanın olduğu görülmektedir. Mesela 1791 senesinde Tuna Kapudanı Ahmed Paşa’nın idaresine bir hekim ve iki cerrah ustası verilmiştir. “Tuna Kapudanı Ahmed Paşa hazretlerinin maiyet-i âliyelerine emr u ferman buyrulan bir nefer Yahudi hekim ve iki nefer cerrah ustalarına lüzumu derkâr...”, BOA, C. AS. 960/41729, 5 Zilkâde 1205; başka bir örnekte ise 1739 seferinde Kırım tarafında ordudaki askerinin hizmetinde istihdam edilmek üzere bir tabibin gönderilmesi emredilmiştir. “Bu defa Kırım canibine memur tavâif-i askeriyenin hizmetlerinde bulunmak için bir nefer tabib irsal olunmak üzere”, BOA, AE. SMHD. I. 212/16771, 12 Safer 1152.

- 13 Ali Haydar Bayat, “Osmanlı Devleti’nde Tıp Eğitimi,” *Osmanlılarda Sağlık*, c. I içinde, Ed: Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, (İstanbul: Biofarma İlaç ve Sanayi Ticaret A. Ş, 2006), 238.
- 14 Ayten Altıntaş, Hanzade Doğan, “Osmanlı Esnaf Tabibinin Ahlak Eğitimi ve Değerleri,” 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. II içinde, Ed: Nil Sarı vd, (Ankara: TTK Yayınları, 2005), 753.
- 15 Nil Sarı, “Osmanlı Hekimliğinde Tıp Ahlakı,” *Osmanlılarda Sağlık*, c. I içinde, Ed: Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, (İstanbul: Biofarma İlaç ve Sanayi Ticaret A. Ş, 2006), 207-211; Ayrıca tabip, cerrah, kehhâl, aşşâb ve tabbâh gibi darüşşifalarda görevli olan personelin hangi özelliklere haiz olması gerektiğinin ayrıntılı bilgisi için bkz. Nil Sarı, “Osmanlı Darüşşifalarında Meslek Ahlakı,” *Osmanlılar*, c. 8 içinde, Ed: Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 494-514.
- 16 BOA, HAT. 16/698, 29 Zilhicce 1203.

işleyişine uyarak gerekli hazırlıklara hemen başladığı görülmektedir. Böylelikle ordu için ne kadar sağlık personelinin gerekli olduğu önceden belirlenmiş ve sefer sırasında cerrah ve hekim konusunda problem yaşanmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Orduya gönderilecek sağlık personeli belirlendikten sonra bunların sevki, üzerinde durulması gereken ayrı bir konuydu. Önem arz eden bu konu hakkında bazen gevşeklik gösterilmesine mani olmak için emirler yazılmıştır. Örneğin 1790'da orduya, seraskere ve sınır noktalarına gönderilmesi gereken cerrahın sevkinde gevşeklik gösterilmesine kesinlikle müsaade edilmemesi konusunda uyarılarda bulunulmuştur.¹⁷ Yine rikâb-ı hümâyün defterdarına yazılan bir emirde, 1737'de orduda yaralananların olacağı ve bunları tedavi için cerrah bulundurulması gerektiği belirtildikten sonra, cerrahlık işinde usta ve mahir olan sekiz cerrahın tedariki ve gönderilmesi emredilmiştir.¹⁸ Öte yandan orduda vazifelendirilen cerrahbaşı veya hekimbaşının yanına, işleyişi sağlıklı bir şekilde yürütmesi ve yapılacak işlerde yardımcı olması için cerrah veya hekimler tayin olunurdu.¹⁹ Ayrıca merkez ordunun dışında seraskerliklerin idaresinde bulunan askerin tedavisi için sağlık personelinin gönderilmesine dikkat edilmiştir. Mesela 1773'te Kırım ve Özi taraflarını muhafaza eden Kırım hanı Devlet Giray'ın idaresindeki ordu için merkezden üç nefer cerrah tayin olunurken, bunların 360 kuruşluk harcırahı hazineden, bir sandık cerrah malzemesi ise Cebehâne-i Âmir'e den verilmiştir.²⁰

Sefer sırasında bir bölgede cerrah, hekim veya tabibe ihtiyaç duyulduğunda her zaman merkezden gönderilmezdi. Bazen ihtiyacın aciliyetine binaen daha yakın noktalardan sevk edilirdi. 1788'de ordu cerrahbaşısı, Belgrad tarafında yaralananların tedavisi için merkez ordudan 10 veya Sofya'dan 4 cerrahın Belgrad'a acilen gönderilmesini ve harcırahlarının verilmesini bildirmiştir.²¹ Yine başka bir emirde, Rusçuk tarafındaki orduda bulunan Bosna askerinde bir hastalığın görüldüğü ve bunun tedavisi için merkez ordudan Koyunoğlu adındaki tabibin memur kılındığı ve ilaçların temini için kendisine ordu hazinesinden 300 kuruş verilmesi buyrulmuştur.²² Görüldüğü üzere orduda sağlık personeline ihtiyaç olması halinde sadece merkezden gönderilmek yerine, durumun aciliyetine binaen merkez ordudan veya birliklerin bulunduğu noktaya yakın yerleşim yerlerinden sevk edilmiştir.

Kara ordusunun dışında donanmadaki askerin tedavisi için de sağlık personeli

17 "...ordu-yı hümâyunda bulunmak üzere irsalleri bid-defaat der âliyye tahrir olunan mimar ve cerrahlar şimdiye dek âsitânedan ihraç ve irsal olunmamış ise bundan sonra kat'â tevakkuflarına ruhsat gösterilmeksizin etrafa irsal olunmağa ve ordu-yı hümâyunda istihdama vâki serian mimar ve cerrah irsaline himmet buyrulmak...", BOA, AE. SSLM. III. 349/20071, 7 Ramazan 1204.

18 BOA, C. AS. 487/20321, 3 Safer 1150.

19 BOA, C. AS. 613/25858, 18 Rebîü'l-âhir 1205.

20 BOA, AE. SMST. III. 317/25528, 18 Rebîü'l-evvel 1187.

21 Her bir cerraha 50'şerden toplam 200 kuruş harcırah verilmiştir. BOA, AE. SABH. I. 266/17911, 7 Şaban 1202.

22 "...asâkir-i mezkûre müdâvâ zımında ordu-yı hümâyundan tabib mutâlebe olduğuna binaen Koyunoğlu nam tabib memur kılındıkta...", BOA, AE. SMST. III. 260/20869, 23 Cemâziyel-âhir 1186.

görevlendirilirdi. Nitekim donanma seferde iken veya kışın tersanede kışladığı sırada hasta ve yaralılar için gerekli atamalar yapılırdı.²³ Mesela 1801 tarihinde donanma kalyonlarında yaralı olan askerin tedavisi için İstanbul'dan cerrah Cokino Kasbaroğlu tayin olunurken, bunun altı aylık harcırahı olan 900 kuruş, İrad-ı Cedid hazinesinden karşılanmıştır.²⁴ Bu örnekten anlaşılacağı üzere donanmadaki askerin tedavisi için gerekli tayinler yapılırken, vazifelenen cerrah veya hekimin, Rum, Ermeni ya da Musevi olmasına bakılmazdı. Zaten dönem itibariyle gerek sarayda gerekse payitahtta hekim ve eczacıların önemli bir kısmı gayrimüslim cemaatlere mensuptu.

Ordu ile birlikte sefere giden veya daha sonra vazifelenenlerin dışında başka noktalardan orduya, seraskerlere ve kalelere gönderilen sağlık personelinin temini kadar bunların masraflarının karşılanması da önemli bir konuydu. Sefer yönetimi, görevlendirdiği kişilerin mağduriyet yaşamamaları için harcamalarını genellikle hazineden karşılardı. Bunlar arasında yol masraflarına harcanması için ödenen harcırah ile beslenmeleri için verilen tayinat yer alıyordu. Ancak on sekizinci yüzyılda gerçekleştirilen seferlerde görevlendirilen cerrah, hekim ve tabib harcırahında farklılıklar yaşanmıştır. Mesela 1725'te İran seferinde Tebriz seraskeri olarak görev yapan Abdullah Paşa'nın idaresinde bulundurulmak üzere İstanbul'dan gönderilen beş cerrah ve bir cerrahbaşının her birine 100 kuruş harcırah verilirken²⁵ 1739'daki Avusturya²⁶ ve Rusya²⁷ seferleri için görevlendirilenlere ise 50'er kuruş verilmiştir. Aynı şekilde on sekizinci yüzyılın son çeyreğinde girişilen mücadelelerde verilen harcırah miktarında farklılıklar söz konusuydu. Örneğin 1771'de 144,²⁸ 120²⁹ ve 1773'te 25³⁰ kuruş harcırah verilmiştir. Dolayısıyla 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşlarında cerrah, hekim ve tabiplere en yüksek 144, en düşük 25 kuruş harcırahın verildiği tespit edilmiştir. 1787-1792 Osmanlı-Avusturya-Rus savaşlarında vazifelenen sağlık personeline verilen harcırahın, daha önceki seferlere benzer bir seyir izlediği gözlemlenmiştir. Nitekim 1788'de yeniçeri ordusunda görev alan beş cerrahın her birine 6.000 akçe yani 50'er kuruş,³¹ 1790'da 100'er,³²

23 İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri," *Osmanlılarda Sağlık*, c. I, içinde, Ed: Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, (İstanbul: Biofarma İlaç ve Sanayi Ticaret A. Ş, 2006), 113.

24 BOA, C. BH. 41/1940, 4 Rebü'l-âhîr 1216.

25 BOA, İE. DH. 23/2103, 12 Cemâziyel-evvel 1137.

26 Niş Kalesi'ne vazifelenen iki cerrahın her birine 50'erden 100 kuruş harcırah verilmiştir. BOA, C. SH. 10/459, 25 Muharrem 1152.

27 Kırım'a tayin olunan bir tabib ve iki cerraha 50'er kuruş harcırah ödenmiştir. BOA, AE. SMHD. I. 212/16771, 12 Safer 1152; BOA, AE. SMHD. I. 213/16796, 12 Safer 1152.

28 Yeniçeri ordusunda altı cerrah yer almıştır. BOA, C. AS. 1018/44617, 22 Zilhicce 1184.

29 Tulca'ya yollanan iki cerrahın her birine 120'erden 240 kuruş verilmiştir. BOA, AE. SMST. III. 326/26241, 22 Rebü'l-âhîr 1185; Yine aynı sefer yılında orduya gönderilen beş cerrahın her biri için 120'erden toplam 720 kuruş harcırah verilmiştir. AE. SMST. III. 323/26031, 28 Zilkâde 1185.

30 Ordudan Rahova ve Hacıoğlu Pazarı'na gönderilen cerrahlara 25'er kuruş ödenmiştir. BOA, C. AS. 758/31975, 15 Rebü'l-âhîr 1187; BOA, AE. SABH. I. 266/17911, 1 Cemâziyel-âhîr 1187.

31 BOA, C. SH. 29/1402, 7 Rebü'l-âhîr 1202; BOA, C. AS. 469/19590, 14 Rebü'l-âhîr 1203.

32 Bu sefer yılında İstanbul'dan 300 cerrah ustası vazifelenirilmiştir. BOA, C. AS. 1084/47829, 21 Receb 1203; BOA, C. SH. 8/387, 23 Şaban 1204; BOA, HAT. 1387/55120, 29 Zilhicce 1203.

145'er³³ ve 1791'de ise 100'er kuruş tahsisat yapılmıştır.³⁴ Netice itibariyle İstanbul ve farklı noktalardan orduya, seraskerlere ve kalelere gönderilen cerrah, hekim ve tabiplere ödenen harcırah 145 ile 25 kuruş arasında değişkenlik göstermiştir. Bunun nedeni olarak iki nokta arasındaki uzaklığın farklı olması söylenebilir. Çünkü yakın bir yere gönderildiğinde yolda harcanan meblağ ile uzak yere sevk edildiğinde kullanılan meblağ farklılık arz etmekteydi. Bunun nedeni mesafenin uzaklığına binaen paraya daha fazla ihtiyaç duyulması gösterilebilir. Ayrıca yaralıları tedavi eden cerrahlara mükâfat olarak inam ve terakki verilirdi. Mesela 1738'deki Avusturya-Rusya seferinde orduda görev alan bir cerrahbaşuya 100, dokuz cerrah halifesine ise 200 kuruş inam verilmiştir.³⁵ Sonuç olarak ordudaki sağlık personeline verilen harcırah ve inamın tümünün hazineden karşılandığı söylenebilir.

Orduda görevlendirilen sağlık personelinin harcırahı kadar tayinatı da önem arz etmekteydi. Tayinat, Osmanlı ordusunda görev yapan merkez kuvvetteki askere verilen günlük işeyi ifade ederdi. Merkezî hazineden karşılanan tayinat, bir askerin günlük beslenebileceği miktarı ihtiva etmekteydi. Ancak asker, verilen miktarı yeterli görmez ve bununla doymazsa, kendi parasıyla orduda kurulan pazarda dilediği kadar ürün veya işe satın alabilirdi.³⁶ Keza merkezden görevlendirilen cerrah, hekim ve tabibin sefer sırasındaki günlük tayinatı da devlet tarafından karşılanmaktaydı. Mesela 1727'de İsfahan seraskeri Ahmed Paşa'nın idaresine gönderilen bir cerrahbaşı ile bir cerrah harcırahının yanı sıra tayinatının dahi karşılanması emredilmiştir.³⁷ Verilen tayinat ürünleri arasında ekmek, et, pirinç ve arpa yer almaktaydı.³⁸ Ayrıca cerrahbaşuya verilen miktar cerraha göre iki kat fazlaydı. Örneğin 1727'deki İran seferinde görevlendirilen cerrahbaşı İsmail'e günlük sekiz çift ekme, iki kıyye et verilmişken, diğer üç cerraha günlük toplamda on iki çift ekme ve üç kıyye et tayinat olarak tevzi edilmiştir.³⁹ Bazen tayinat yerine, tayinat bahası adı altında ihtiyaçlarının karşılanması için belirli bir meblağ verilmiştir. Nitekim 1801 yılında orduda vazifelenen hekim Yorgaki'ye Şevval ayı tayinat bahası olarak hazineden 200 kuruş tahsis edilmiştir.⁴⁰ Netice itibariyle orduda görev alan cerrah, hekim ve tabibe beslenmeleri için farklı ürünler verilirken, bazen de bunların yerine tayinat bahası adı altında aylık belli bir ücret verilerek ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmıştır. Böylelikle seferde önemli bir görevi ifa eden sağlık mensuplarının mağduriyet yaşamalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

33 Anapa seraskeri maiyetine gönderilen beş cerrahın her birine 145'erden toplam 725 kuruş yol harçlığı ödenmesi için hekimbaşı Mehmed Sadık tarafından imzalı ilam yazılmıştır. BOA, C. SH. 28/1380, 10 Receb 1204.

34 Orduya 25 cerrah gönderilirken, her birine 100'den toplam 2.500 kuruş harcırah verilmiştir. BOA, C. SH. 5/242, 17 Receb 1205.

35 BOA, AE. SMHD. I. 67/4389, 16 Cemâziyelâhir 1151.

36 Bülent Çelik, "Osmanlı Seferleri'nde Orducu Esnafı," *SUTAD*, sayı 44 (2018): 260.

37 Cerrahbaşuya sekiz çift ekme, iki kıyye et ve bir kile arpa, cerrah halifesine ise dört çift ekme, bir kıyye et ve yarım kile arpa nüzul emini ve kassabbaşı vekilleri tarafından verilmiştir. BOA, İE. AS. 88/8139, 18 Receb 1139.

38 BOA, AE. SABH. I. 291/19588, 27 Rebîü'l-evvel 1187.

39 BOA, C. SH. 20/953, 10 Zilkâde 1139.

40 BOA, C. SH. 413/1215, 29 Zilkâde 1215.

Sağlık personelinin seferde kullandıkları malzemeler önemli bir yere sahiptir. Seferin hazırlık aşamasında kullanılacak malzemelerde eksikliğin olup olmadığı önceden tetkik edilirdi. 1788’de orduya gönderilecek tıbbî malzemenin Cebehâne-i Âmire’de eksik olmaması için önceden ilaçların miktarı ve türünün kontrolünün yapılması istenmiştir.⁴¹ Böylelikle kullanılacak ilaçların eksik olması halinde ihtiyaç olanların bir an önce tedariki yapılırdı. Keza Cebehâne-i Âmire’de olmayan malzemeler ile merkezden gönderilmesinin zor olması gibi durumlarda satın alma yoluyla tedarik olunurdu. Örneğin 1790 yılında Vidin ordusunda bulunan cerrahlara verilmek üzere hekimbaşı Ahmed Hıfzı Efendi birçok ilacı satın almış ve 431,5 kuruş ödemiştir.⁴² Sefer için ilaçların temin edildiği noktalardan biri de aktarlar (attar) idi. Aktar, sadece güzel kokuları değil, aynı zamanda her türlü şifalı bitkileri ve bunlardan ürettiği ilaçları satardı.⁴³ Keza bir çeşit eczane statüsündeki aktarlar İstanbul, Bursa ve Edirne’deki kapalı çarşılarında ürettiği ilaçları pazarlardı.⁴⁴ Öte yandan halka ilaç tedarik etme konusunda önemli bir yere sahip olan aktar, seferde orducu esnafı arasında önemli bir yer tutardı.⁴⁵ Mesela 1736-1739 savaşlarında İstanbul, Bursa ve Edirne’den 22 çadır aktarın orducu esnafı arasında yer aldığını görmekteyiz.⁴⁶ Bu kadar çok sayıda aktarın olmasının sadece orduda güzel koku satmak amacıyla olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü görev alan sağlık mensubu, cerrah sandığına olmayan veya eksik olan ilacı seferde tek temin edebileceği yer aktarlardı. Dolayısıyla aktarların seferde sağlık personeline ilaç temin etmede önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. Ayrıca cebehâne ve satın alma yoluyla temin edilen malzemelerin ücretleri hazineden karşılanmıştır.

Sağlık personeline verilen malzemeler arasında tıbbî ilaçların yanı sıra astar, çadır, tencere, güğüm, leğen, ibrik, fener, çuval ve cerrah sandığı yer almaktaydı. Mesela seferde en fazla ihtiyaç duyduğu malzemelerin başında astar gelmekteydi. Çünkü kurşun, kılıç, mızrak ve ok gibi delici ve kesici aletler ile yaralanan askerin yarasının temizlenmesi ve sarılmasında astara ciddi miktarda ihtiyaç olurdu. Örneğin 1738’deki sefer için cebehânedan 30 top astar ile ecza malzemesi verilmesi istenmiştir.⁴⁷ Yine 1788’de yeniçeri ordusunda görevli cerraha

41 “Cebehâne-i Âmire’de eylevm ne miktar muâlece ve envâ-ı merhem ve mecruh muâlecesi mevcuddur ecnas ve miktarını ve kıfayet eder mi etmez mi keyfiyetini tahkik ve arzuhal eyleyesin deyû”, BOA, C. AS. 1180/52617, 27 Zilkâde 1202.

42 BOA, C. SH. 5/210, 4 Zilkâde 1204.

43 Nil Sarı, “Attar,” *DİA*, c. 4 (İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1991), 94.

44 Bayhan Çubukçu, “Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Sisteminde Eczacılığın Yeri ve Halka Ücretsiz İlaç Sağlanması,” *Osmanlılar*, c. 8 içinde, Ed: Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 602.

45 Osmanlı Devleti’nde sefer sırasında askerin ihtiyaçlarının karşılanması için ordu ile birlikte orducu esnafı, ordu esnafı, orducu, ordu-bâzâr veya ordu-bâzâr halkı olarak adlandırılan zümre götürülürdü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şenol Çelik, “Orducu,” *DİA*, c. 33 (İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2007), 370.

46 1736-1739 savaşlarında hangi şehirden kaç çadır aktar gönderildiğinin ayrıntılı bilgisi için bkz. Ömer Çağatay, “1736-1739 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sefer Organizasyonu,” (Doktora tezi, Kayseri Erciyes Üniversitesi, 2022), 165.

47 BOA, C. AS. 1222/54855, 24 Rebtü’l-evvel 1151.

80 top astarın verilmesi için cebecibaşı ağaya emir yazılmıştır.⁴⁸ Cebehâne-i Âmire'den verilen çadır ise hem kendileri hem de yaralıları tedavi etmek için kullanılırken tencere, güğüm, ibrik, leğen, fener, cerrah sandığı, kilim, kova, keten, yağ bakracı, sahan, deri sofra, demir saç, havan, kazan, bıçak, balta, kürek, keten, kirpas, urgan (halat) ve karavana (kap) ise diğer malzemeler arasında gösterilebilir.⁴⁹

İlaç ve diğer malzemelerin dışında sağlık personelinin ihtiyaç duyduğu bir başka gereksinim yük hayvanıydı. Yük hayvanı ve arabası ordunun zahire ve mühimmat gibi ağırlıklarının taşınmasında kullanılan ulaşım vasıtalarının başında gelirdi. Zahire ve mühimmatın yanı sıra yaralanan askerin cephe gerisine taşınması için yük hayvanı ve arabasından faydalanırdı.⁵⁰ Örneğin 1698'de ordudaki yeniçeri hastalarını Sofya'ya nakletmek için Şehirköy'den dört yük arabası temini ve bunlara ödenmesi gereken ücretin hazineden verilmesi emredilmiştir.⁵¹ Aynı şekilde cerrah, hekim ve tabibin kullandığı malzemeler yük hayvanlarıyla nakledilirdi.⁵² Mesela 1770'teki Rus seferi sırasında bölgedeki kadınlara yazılan emirde, orduda istihdam edilmek üzere İstanbul'dan 20 cerrahın görevlendirildiği, ancak bunların eşyalarını nakletmek için kazalardan 30 mekârî beygiri tedarik edilmesi emredilmiştir. Ayrıca beygir ücretlerinin kaza halkının vergilerinden karşılanacağı bildirilmiştir.⁵³ Yine 1789'daki seferde orduyla gidecek cerrahbaşı ve şakirtlerine yedi mekârî beygiri verilmesi için emir yazılmıştır.⁵⁴ Arşiv vesikalarından anlaşıldığı üzere orduda yaralanan askerin cephe gerisine taşınmasında ve sağlık mensubunun malzemelerinin naklinde muhtelif yerlerden yük hayvanı ve arabası temin edilirken, bunların ücreti hazine ve halkın gelirinden karşılanmıştır.

Orduda Kullanılan İlaçların Özellikleri ve Sağladığı Faydalar

Osmanlılarda padişahın özel doktoru, saray ve ülkedeki bütün hekim ve eczacıların yöneticisi olan hekimbaşı ve emrindeki yardımcı hekimler ilaç yapımından sorumlu kişilerdi.⁵⁵ Bunların dışında darüşşifalarda ilaç imalinde mahir olan hekimler de ilgilenirlerdi.

48 BOA, C. SH. 23/1149, 16 Zilhicce 1202; Yine 1790'daki seferde yaralanan askerin yarasını tedavi için her bir topu 12'şer zirâ olmak üzere 500 top astar alınmış ve 802,5 kuruş ödenmiştir. BOA, C. SH. 16/758, 29 Şevval 1204.

49 BOA, AE. SMST. III. 326/26241, 3 Zilkâde 1186; BOA, C. AS. 536/22450, 14 Rebîü'l-âhir 1187; BOA, C. SH. 3/107, 1 Muharrem 1187; BOA, C. SH. 5/248, 18 Safer 1215; BOA, C. SH. 8/390, 6 Şaban 1205; BOA, C. SH. 17/835, 3 Rebîü'l-evvel 1188.

50 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 405.

51 "Defterdar vekili Mehmed Efendi, yeniçeri hastaları tahmil ve Sofya'ya îsal için dört araba lazım olmağla ücretleri taraf-ı mîriden verip Şehirköy'den dört araba tedarik ve zikr olunan hastaları tahmil ve Sofya'ya îsal eylesin". Ayrıca her bir araba için yarımşardan toplam iki kuruş ödenmiştir. BOA, C. SH. 22/1074, 20 Cemâziyel-âhir 1110.

52 1771'deki sefer için İstanbul'dan görevlendirilen 10 cerrah için 14 beygir verilmiştir. BOA, C. AS. 1169/52099, 25 Muharrem 1185.

53 BOA, C. AS. 753/31722, 9 Şevval 1183; BOA, C. AS. 1172/52198, 9 Şevval 1183.

54 BOA, C. SH. 22/1051, 23 Şevval 1203.

55 Eriş Asil, Gülbin Özçelikay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eczacılık," *Osmanlılar* içinde, c. 8, Ed: Güler Eren,

Darüşşifa vakfiyelerinde saydelânî ve aşşâb olarak geçen görevliler ise tıbbî bitki konusunda derin bilgilere sahip oldukları için bir eczacı gibi ilaç yapımından anlarlardı. Şerbetçi veya tabbâh-ı eşribe ile edviye-küb denen (tıbbî bitki döğücü) görevliler de deva özelliğine sahip çeşitli şurup ve şerbetler yaparlardı. Gündelik hayatta ve orduda görev alan cerrahlar da ilaç yapımından anlayan başka bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak bu kişilerin hazırladığı ilaçlar, on dokuzuncu yüzyıl ortalarında modern anlamda bir tıp okulu olan Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahane ve modern anlamda bir eczacılık mektebinin açılışına kadar bu şekilde sürdürülmüştür.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nde hekimlerin dışında ilaç yapan bir başka sınıf aktarlardı. Eczacı gibi bazı temel bilgilere sahip olması gereken aktarın, sağlık ve ticaret bakımından maddelerin muhafaza yollarını iyi bilmesinin yanında çabuk bozulan maddeleri tanınması önemliydi. Ot, yaprak, kök, çiçek, tohum, meyve ve diğer şifalı otların önemli bir kısmı kuru olarak satılırken, bazı ilaçların yapımında kullanılan nebatî, hayvanî ve madenî maddeler ise genellikle tek satılırdı. Ancak aktarlar, günümüz eczaneleri gibi suda kaynatılmış ve pişirilmiş ilaçlar dışında hekim reçetelerindeki formüllere göre tıbbî maddeleri birleştirerek muhtelif ilaçlar hazırlarlardı. Fakat bunları günümüzdeki gibi belirli bir terkiple yapamazlardı.⁵⁷ Öte yandan hazırlanmış oldukları ilaçların çoğunluğu bitkisel, madensel ve hayvansal kaynaklı bileşenlerden oluşmaktaydı.⁵⁸ Ayrıca Osmanlı gündelik hayatında ve ordusunda kullanılan tıbbî bitkilerin bir kısmı imparatorluk içerisinde yetişmekle birlikte, mevcut olmayanlar ithal edilmekteydi. Basit veya kompoze ilaç imalinde kullanılan bitkilerin kök, tohum, meyve, yaprak ve çiçeklerinin dışında bunlardan elde edilen yağ, reçine ve zambak gibi ürünlerinden de faydalanılırdı.⁵⁹

Savaş sırasında vücudun farklı yerlerinden yaralanan⁶⁰ ve hastalanan⁶¹ askerin tedavisi muharebenin sonucuna etki eden etmenler arasındaydı. Nitekim savaşı başarılı bir şekilde sonlandırmak için ordudaki muharip kuvvetlerin beslenmesinin yanında tedavisi de önem taşıyordu. Bundan dolayı orduda, kalelerde ve seraskerlerin idaresinde cerrah, hekim ve tabip gibi sağlık personeli istihdam edilirken, kullandıkları ilaçlar ise Cebehâne-i Âmir'e'den veya

(Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 596.

56 Nuran Yıldırım, "Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XI/1-2, (2009-10), 273; Arif Bilgin, "Osmanlı Döneminde İlaç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler," *Osmanlılarda Sağlık*, c. I, içinde, Ed: Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, (İstanbul: Biofarma İlaç ve Sanayi Ticaret A. Ş., 2006), 250-252.

57 Sarı, "Attar," 94.

58 Çubukçu, "Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Sisteminde Eczacılığın Yeri," 602.

59 Bilgin, "Osmanlı Döneminde İlaç," 251.

60 Mesela 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşlarında birçok asker vücutlarının farklı noktalarından yaralanmışlardır. Vücudun hangi bölgesinden ve hangi savaş aletiyle yaralandığının ayrıntılı bilgisi için bkz. BOA, AE. SMST. III. 28/1908, 27 Şaban 1184; BOA, AE. SMST. III. 29/1989, 23 Şaban 1184; BOA, AE. SMST. III. 29/2021, 15 Şaban 1184; BOA, AE. SMST. III. 30/2036, 25 Şaban 1184.

61 BOA, C. SH. 22/1074, 20 Cemâziyel-âhir 1110.

satın alma yoluyla temin edilerek görevli kişilere verilirdi. Mesela 1791’de Tuna Kapudanı Ahmed Paşa’nın idaresindeki bir hekim ve iki cerrah ustasının ecza malzemesi cebehânedan verilirken, cebehânedan olmayanlar ise satın alınmıştır.⁶² Yine 1771’de Tutrakan muhafazasında görevli cerrah, birçok eczanın teminini talep etmiştir. Talep ettiği malzemelerden astar, katran, çam sakızı, terementi, kâfur, zift, anzerut, damla sakızı ve mürrüsâfi cebehânedan verilirken, şem-i asel, revgan-ı zeyt, arak, sirke, isfıdaç, yumurta ve sülügên ise cebecibaşı tarafından satın alınmıştır.⁶³

Savaş dönemlerinde ilaçların dağıtıldığı yerlerden biri de kale ve seraskerlerin idaresindeki cerrah ve hekimlerdi. 1773’te Özi muhafazasında olan askerin tedavisiyle ilgilenen Hacı Salih ve Hacı Abdullah adındaki iki cerrahın ecza malzemesi Cebehâne-i Âmire’den verilmiştir.⁶⁴ Yine 1789’da sınır kalelerine yollanmak üzere cebehânedan muhtelif cinsten ilaç gönderilirken, mevcut olmayanlar satın alınmış ve 1.867 kuruş ödenmiştir.⁶⁵ Kalelerin dışında ilaçların sevk edildiği bir başka nokta serasker takımlarıydı. Serasker takımları merkez ordusu gibi hazırlandığı için bunlara verilen mühimmat arasında ecza malzemeleri yer alırdı. Örneğin 1798’de serasker takımında eksik olduğu tespit edilen eczanın alınması için 1.923 kuruş harcama yapılmıştır.⁶⁶ Özetle sefer dönemlerinde orduda, kalelerde ve seraskerlerin idaresinde olan cerrah, hekim ve tabiplerin kullandıkları ilaçlar genellikle Cebehâne-i Âmire’den verilmiştir. Ancak cebehânedan ilacın eksik olması veya hiç olmaması durumunda hazineye belirli bir ödenek ayrılarak gerekli olan muâlecat satın alınmıştır. Böylelikle ihtiyaç olan ecza malzemesi temin edilerek görevli kişilere verilmiştir. Sonuç olarak yapılan hazırlıklar, orduda sağlık organizasyonunun işleyişine ve seferin sonucuna katkı sağladığı söylenebilir.

Osmanlı ordusunda farklı tür ve miktarda birçok ilaçtan faydalanılmıştır. Bu ilaçların geneli bitkisel kökenli olsa da az sayıda hayvansal ve madensel ilaçlar da kullanılmıştır. Bu ilaçlar, imparatorluk sınırları içerisindeki hekim, cerrah ve tabiplerin dışında aktar gibi ilaç yapımı konusunda uzman kişiler tarafından hazırlanmıştır. Hazırlanan ilaçlar, Osmanlı sivil tebaasının dışında sefere katılan askerin tedavisine sarf olunmuştur. Aşağıdaki tabloda on sekizinci yüzyılda Osmanlı Devleti’nin gerçekleştirdiği seferlerde ordudaki cerrah, hekim ve tabiplerin cebehânedan veya satın alma yoluyla temin edip, askerin tedavisinde kullandıkları ilaçlar gösterilmiştir.

62 Cebehânedan verilenler ile satın alınan ilaçların ayrıntılı bilgisi için bkz. BOA, C. AS. 960/41729, 5 Zilkâde 1205.

63 BOA, AE. SMST. III. 5/337, 1 Receb 1187; BOA, C. SH. 27/1323, 6 Şevval 1187.

64 “Arzuhal kulları ser cerrah ve 25 nefer cerrahan kullarının bu eşyalara muhtaç olmağla Cebehâne-i Âmire’den îta ve ihsan olunmak”, BOA, C. SH. 17/835, 3 Rebîü’l-evvel 1188; BOA, AE. SMST. III. 343/27569, 3 Zilkâde 1186.

65 BOA, C. AS. 383/15824, 10 Zilkâde 1203; BOA, C. SH. 8/386, 28 Ramazan 1204.

66 Hangi cins ve miktarda ilacın satın alındığının ayrıntılı bilgisi için bkz. BOA, C. SH. 4/159, 9 Şaban 1212.

Tablo 1. On sekizinci Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Kullanılan İlaçlar⁶⁷

Türkçe Latince	İlacın Özelliği ve Sağladığı Fayda
Afyon- <i>Papaver somniferum</i>	Bütün ağrıların sakinleştirilmesinde kullanılan afyon, şiddetli ishalde bağırsak düzenleyici olup, ağrı kesici ve sıcaktan olan şişlerde ise yakı olarak istimal olunur. Yumurta sarısı ve safranla karıştırıldığında yaralara sürülebilir. Keza yumurta, safran, süt ve ekmek içi ile ateş üzerinde karıştırılıp, nikris ağrısını sakinleştirir. Gül yağı ve safran ile kulağa damlatılırsa ağrısını alır. ⁶⁸
Ak Günlük- <i>Boswellia serrata</i>	Sakız terementisi ve çiçek balıyla karıştırıldığında bel ağrısı ve soğukluğa iyi gelir. ⁶⁹
Anzerut- <i>Astragalus sarcocolla</i>	Anzerut, sıcak ülkelerde yetişen bodur bir ağaç olup ağaçtan elde edilen reçinesi yara tedavisinde kullanılır. ⁷⁰
Asel, Bal	Kabuklu çıbanlara ve yaralara sürülürse temizler ve iyileştirir. Tuz ile kulak içindeki yaraya fitil halinde sokulsa fayda verir. Dil ve boğaz şişlikleri için gargara olarak kullanılabilir. Ekşi hamura katılarak ham çıban ve ağrıyan yara üzerine konulursa hararetini alıp sakinleştirir. Gül yağıyla ateşte ısıtıp içilirse öksürüğü keser. Bal şerbeti olarak tüketildiğinde balgam ve nikrise, sirke ile karıştırılıp dişe mazmaza yapılırsa ağrıya faydalıdır. ⁷¹
Benefşe Kuruşu- <i>Viola tricolor</i>	Menekşe, farklı bitkiler ile karıştırıldığında birçok hastalığa iyi gelir. Mesela arpa unuyla yakı yapıldığında şişliklere, yanıklara, ciğer ve mide şişliklerine ve baş ağrısının dinmesine faydalıdır. Ayrıca öksürük ve balgam için yenilebilir. Suyuyla birlikte tüketildiğinde bademcik iltihabına, kaynatılarak tüketildiğinde mide ve bağırsakta olan safrayı ishâl eder. ⁷²

67 Osmanlı ordusunda kullanılan ilaçların tespit edildiği arşiv vesikaları için bkz. BOA, C. AS. 52/2404, 8 Receb 1187; BOA, C. AS. 929/40227, 28 Muharrem 1204; BOA, C. AS. 1120/49632, 19 Receb 1187; BOA, C. AS. 1166/51932, 20 Rebîü'l-âhir 1202; BOA, C. SH. 4/187, 15 Zilkâde 1205; BOA, C. SH. 11/508, 24 Rebîü'l-âhir 1187; BOA, C. SH. 12/571, 21 Rebîü'l-evvel 1187; BOA, C. SH. 17/834, 24 Rebîü'l-âhir 1202; BOA, C. SH. 18/889, 24 Şevval 1204; BOA, C. SH. 19/912, 17 Rebîü'l-âhir 1185; BOA, C. SH. 19/920, 21 Receb 1187; BOA, C. SH. 21/1030, 26 Cemâziyelâhir 1184; BOA, C. SH. 21/1041, 9 Şevval 1205; BOA, C. SH. 24/1181, 11 Rebîü'l-âhir 1186; BOA, C. SH. 28/1358, 21 Muharrem 1204; BOA, C. SH. 28/1359, 17 Zilkâde 1188; BOA, C. SH. 28/1370, 20 Zilkâde 1202; BOA, C. SH. 29/1408, 11 Zilkâde 1202; BOA, C. SH. 29/1413, 27 Zilkâde 1201; BOA, AE. SSLM. III. 299/17532, 19 Ramazan 1204; Ayrıca bitkilerin Latince isimleri için bkz. Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi, Geçmişte ve Bugün*, (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 1999); Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015); Öte yandan bitkilerin Latince isimlerinin düzenlenmesinde yardımını gördüğüm Dr. Öğr. Üyesi Yakup YAPAR'a teşekkür ederim.

68 Burcu Şen Utskarçı, Gökçe Toprak, "Ali Ufki'nin Mecmua-i Saz ü Söz'ündeki İlaç Reçeteleri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XIX, 2 (2018), 204; Özgür Kıran, Selim Kadioğlu, "Türkçe Kaleme Alınmış İlk Basit İlaçlar Kitabı ve Yazarı: Edviye-i Müfrede ve İshak Bin Murad," *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 12, 1 (2022): 13, 15; *Sakızlı İsa Efendi, Nizâmü'l Edviye*, Haz. Mükerrer Bedizel Aydın-Sibel Murad, (Ankara: Tüba Bilimler Akademisi, 2019), 16; *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, (İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017), 57-58.

69 Mustafa Yıldız, "İlaç Tertipleri Hakkında Derlenmiş Bir Mecmua (İnceleme-Metin)," (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016), 32.

70 Yasemin Yıldız, "Türkçe Bitki Adlarının Anlam Bilimi Açısından İncelenmesi," (Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2020), 585.

71 *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 306-307; *Nizâmü'l Edviye*, 603-604.

72 *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 114-15; *Nizâmü'l Edviye*, 171-172.

Boy Tohumu- <i>Semen foenu-Graeci</i>	Tohumları kırmızıbiber benzeyen boy otu, karabiberle karıştırılarak kullanılır. Ketan tohumu, hatmi kökü, mürdesenk ve zeytinyağıyla karıştırılması sonucu elde edilen merhem yara ve çıban tedavisinde faydalıdır. ⁷³
Cehennem Taşı, Gümüş Nitrat	Genellikle yara tedavisinde kullanılan cehennem taşı uçuk gibi hastalıklara iyi gelir. ⁷⁴
Çaduruşağı- <i>Dorema ammoniacum</i>	Uşak çadırı denilen bitki maydanozgillerden, öz suyu hekimlikte kullanılan, kan ve lenf damarlarını genişletici, ağrı dindirici, mikrop öldürücü hassalara sahip bir bitkidir. ⁷⁵
Çam Sakızı-Pinus; <i>Terebenthina communis</i>	Mum ve gül yağıyla karıştırılıp şişliklere sürülür. Ayrıca iki yumurta ile birazcık aç karınla içilirse öksürük ve akciğer yaralarına iyi gelir. Öte yandan çam sakızı, ak merhem terkininin hazırlanmasında acı yağ, bal mumu, isfidaç, mastakiyle karıştırılır. ⁷⁶
Çiriş- <i>Asphodelus</i>	Karın erimesinden sonra çıkan çiriş, yaprakları sebze olarak kullanılan bir bitki olup, idrar söktürücü olarak kullanılır. Halk arasında hemoroit, romatizma, adet söktürücü, saçkıran, süt artıran, egzama, sivilce ve çıbanların tedavisinde etkili olduğu bilinmektedir. Kökleri geleneksel olarak sarılık, karaciğer bozuklukları, mide tahrişi, sivilce ve kemik kırıklarını tedavide kullanılmaktadır. Göğüs ağrısı için şurupla içilmelidir. Böbrek ağrısı ve öksürüğün yanı sıra şurup tortusu ile kaynatıldığında çıban ve yaramaz yaralara, yakı olarak kullanıldığında şişliklere faydalıdır. ⁷⁷
Dakik-i Bakla- <i>Vicia faba</i>	Bakla unu, badem yağıyla pişirilip şeker ilave edilerek kullanılırsa öksürüğe, boğaz ağrısına ve göğüs sertliğine iyi gelir. Ayrıca gül yağıyla karıştırıldığında merhem olarak yara tedavisinde kullanılır. ⁷⁸
Dakik-i Mercimek- <i>Lens culinaris</i>	Sirkeyle pişirildikten sonra çukur olan yaranın tedavisinde, iklimli'l-melik, gül yağı ve ayva ile karıştırıldığında göz şişliğine kullanılır. Yakı olarak boğaz altındaki şişliğe, kuru gül ve bal ile pişirildiğinde gözde olan şişliğe ve yaraya faydalıdır. ⁷⁹
Dakik-i Şaîr- <i>Hordeum vulgare</i>	Bakla unu ve arpa unu karıştırılıp çıbanlara sürülse, benefşeyle karıştırılıp yakı yapılarak şişliklere, haşhaş, sumak suyu ve arpa unun karışımıyla elde edilen ilaç ile de ishalin kesilmesine yardımcı olur. ⁸⁰
Defne Yağı- <i>Laurus nobilis</i>	Başka malzemelerle karıştırılan defne yağı, merhem kıvamına getirilene kadar karıştırıldıktan sonra çıban gibi yara tedavilerinde kullanılır. ⁸¹
Ebu Cehil Karpuzu- <i>Citrullus colocyntis</i>	Kurutulup ezildikten sonra tüketildiğinde balgama, karpuzun içi çıkarılıp ve içine sirke konulup kaynatılıp ağızda mazmaza edilirse diş ağrısına, baş ve karın ağrısına, saraya, böbreğe, felce, öksürüğe ve eklem ağrısına faydalıdır. Ayrıca yaş yaprağı dövülüp şişliklere ve kan akan yere sürülebilir. ⁸²

73 Paki Küçükler, Yasemin Yıldız, "Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar'daki (150b-295a) Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme," *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, c. 2, 1, (2018): 50.

74 *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 161; *Nizâmü'l Edviye*, 271.

75 Zuhâl Kültürel, Aylin Koç, "Ruhsal Hastalıklara Dair Bir Risale: Sevda-yı Merakiyye," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 30, (2014): 237.

76 *Nizâmü'l Edviye*, 408; Yıldız, "İlaç Tertipleri Hakkında Derlenmiş Bir Mecmua," 51.

77 Küçükler, Yıldız, "Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar'daki (150b-295a) Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme," 114; Yıldız, "İlaç Tertipleri Hakkında Derlenmiş Bir Mecmua," 31; *Nizâmü'l Edviye*, 82, 348.

78 *Nizâmü'l Edviye*, 128, 944.

79 *Nizâmü'l Edviye*, 596-597.

80 Yıldız, "İlaç Tertipleri Hakkında Derlenmiş Bir Mecmua," 32; *Nizâmü'l Edviye*, 128, 171.

81 Utsukarçî, Toprak, "Ali Ufki'nin Mecmua-i Saz ü Söz'ündeki İlaç Reçeteleri," 207.

82 *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 182-183.

Ferfiyun- <i>Euphorbia officinarum</i>	Sütleşen otu olarak bilinen bitkinin kurutulmuş sütü kuvvetli ishal yapıcı özelliğinde olması tıbbi bitki olarak kullanılmasını sağlamaktadır. Haricen merhem veya yakı halinde, kızartıcı ve yakıcı olarak veterinerler tarafından kullanılmaktadır. Ayrıca kulunca, böbrek hastalığına, balgama ve dövüldükten sonra yaranın üzerine konulursa iyileşmesine fayda sağlar. ⁸³
Garikun, Katranköpüğü- <i>Polyporus igniarius</i>	İnsan, balgâmi bir hummaya yakalanmışsa garikun, tedavide kullanılır. Ayrıca vücutta oluşan ödemin atılmasında ishal edici ilaçlar ile birlikte verilir. ⁸⁴
Gül Kurusu- <i>Rosa gallica</i>	Birtakım hastalıkları tedavi etmek için yakı olarak hazırlanan ilaçların içerisinde konulan bitkilerin başında gelir. ⁸⁵
Günlük- <i>Boswellia</i>	Soğuk şişliğe yakı olarak sürülmesinin yanında kan gelmesini engellemede ve öksürüğü gidermede kullanılır. ⁸⁶
Hatme Yağı- <i>Athaea officinalis</i>	Sirke ile kullanıldığında şişlikleri yumuşatır. Ayrıca kötü yara, çıban, hararetlî şişliklere, içildiğinde bağırsak yarasına, böbrek taşına, öksürüğe, kökünü sirke ile kaynatıp dişe sürülürse ağrıyı azaltmaya, yakı olarak ise baş ve şakak ağrısına fayda verir. ⁸⁷
Hınna-ı Mekki- <i>Lawsonia inermis</i>	Şişliklere, ateş yanığına, çıbanlara, ağız yarasına, bademcik iltihabına merhem olarak kullanılabilir. Çiçeğini ezip sirkeyle alına vurulursa baş ağrısına iyi gelir. Eğer yakı edip sinirlere sürülürse yumuşatır. ⁸⁸
Kâfur- <i>Cinnamomum camphora</i>	Hekimlikte kullanılan kâfur, şiddetli kulak ağrılarında menekşe yağıyla karıştırılarak ağrının dindirilmesinde etkilidir. Keza İbn-i Sina kâfur ve menekşe yağı kokularının gül yağından etkili ağrı kesici olduğunu düşünmektedir. Kâfurun genel manada bir ağrı kesici olduğu düşünülebilir. ⁸⁹
Kalem-i Cenkar veya Jenkar	Merhem-i jengâr denilen ilaç, eski yaraları kurutur, artık etleri yer, çıbanları, yüzde ve burunda olan yaraları iyileştirir. Sonuç olarak yara, kesik, şişlik, nasır, çıban ve kabarcık tedavisi için hazırlanan merhemler arasında jenkar merhemi de yer almaktadır. ⁹⁰
Kara Günlük- <i>Cortex styracis</i>	Öksürüğe, balgama, çıbana, göğüs ağrısına, ishalin kabıza dönüştürülmesinde ve mideyi rahatlatmada kullanıldığı gibi zeytinyağıyla karıştırıldığında uyuza ve beneğe faydalıdır. ⁹¹
Kardeşkanı- <i>Calamus draco</i>	Ayı parmağı ve demü'l-ahaveyn olarak da bilinen bitki, ezildikten sonra birçok yaranın tedavisinde kullanılır. Nitekim kesici ve delici yaralanmaları iyileştirmek için solucanotu ve kardeşkanı dövülerek karıştırılır ve yara üzerine konulduğunda hızlıca iyileşme olduğu görülür. Kabız ve ishale iyi geldiği gibi yumurta ile tüketildiğinde kanın kesilmesine, bağırsak ağrısına, mide güçlendirilmesine ve göz ağrısına iyi gelir. ⁹²

83 Utsukarçi, Toprak, "Ali Ufki'nin Mecmua-i Saz ü Söz'ündeki İlaç Reçeteleri," 200; *Nizâmü'l Edviye*, 665-666.

84 Önder Bilgin, "İbn-i Sina'nın Mizaç Teorisi Sadece Fizyolojik Sorun mudur?," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 12, 65 (2019): 594; Mesut Budak, "Geleneksel İslam Tıbbında Mizaçlar ve Tedavi Üzerine Bir İnceleme," (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2022), 90.

85 Gürkan Gümüştam, "Risâle-i Mu'âlece'ye Göre On Altıncı Yüzyıl Osmanlı Tıbbında Bitkisel Tedavi Şekilleri ve Terminoloji," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 281.

86 Kıran, Kadioğlu, "Türkçe Kaleme Alınmış İlk Basit İlaçlar Kitabı," 15-16; Budak, "Geleneksel İslam Tıbbında Mizaçlar," 87; *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 351-352.

87 *Nizâmü'l Edviye*, 335-336.

88 *Nizâmü'l Edviye*, 304; *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 184.

89 Serra Ağırman, "Klasik Osmanlı Tıp Metinlerinde Kulak Hastalıkları ve Tedavilerinin Kadim Tıp ve Tıbb-ı Cedid ile Mukayeseli Olarak İncelenmesi" (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Medipol Üniversitesi, 2021), 26.

90 *Nizâmü'l Edviye*, 901; *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 252-253; Gümüştam, "Risâle-i Mu'âlece'ye Göre," 281.

91 *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 50.

92 *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 214; Utsukarçi, Toprak, "Ali Ufki'nin Mecmua-i Saz ü Söz'ündeki İlaç

Kasni- <i>Cichorium endivia</i>	Encüzan ve yaban marulu olarak bilinen bitki, kaynatıldıktan sonra yaralı olan yerlere sürülürse fayda sağlar. Keza kurusu ezildikten sonra yara ve çibana eklenirse tedaviye yardımcı olur. Zeytin kullanılarak yakı yapılırsa, gözde oluşan kanlanmayı durdurur. ⁹³
Katran- <i>Cedrus libani</i>	Çiğer ve öksürüğün dışında yaprağı kaynatılıp kullanıldığında diş ağrısına iyi geldiği bilinmektedir. ⁹⁴
Kehribar	Sıcak ve kuru tabiatlı bir mineral olan kehribar, kan tükürene ve hastalığından dolayı kan kaybına uğrayanlara şifalı olduğu gibi mideye de kuvvet verir. Verem ve yürek çarpıntısına iyi geldiği gibi ağrıyan yerlere sürülebilir. Ayrıca kanayan yere vurulursa kanın kesilmesine yardımcı olur. Keza ishal, kulunç ve şişliklere iyi geldiği gibi bulaşıcı hastalıkları önlemede kullanılır. ⁹⁵
Kenger- <i>Gundelia tournefortii</i>	Kengerin kramp çözücü, hazımsızlığı giderici, sinirleri güçlendirici, ishal giderici, kanı temizleyici ve migrene karşı oldukça yararlı olduğu bilinmektedir. Suyundan merhem yapılarak yaralara sürülmesi ve yakı olarak şişliklerin giderilmesinde kullanılır. Ayrıca bağırsak yaralarını tedavi ettiği gibi balgamın atılmasına yardımcı olur. ⁹⁶
Keten Tohumu- <i>Semen lini</i>	Fındık ve nöbet şekerinin dövülmesiyle elde edilen keten tohumu, zayıf ve mide rahatsızlığı olan kişilere yedirilir. Bala katılan dövülmüş sârek, nefes açıcı özelliğe sahip olmasının yanında şişik yaralarını iyileştirmek veya dağıtmak için dövülür ve sütle pişirilerek yaraya kapatılır. ⁹⁷
Kınnab- <i>Cannabis sativa</i>	Kendir tohumu da denilen kınnab, şişik ve kulak ağrısı tedavisinde kullanılır. ⁹⁸
Kibrit	Sirke ve zeytinyağıyla karıştırıldığında çıban ve uyuz hastalıklarına sürülen kibrit, aynı zamanda nikris ve ağız yarası tedavisinde kullanılır. ⁹⁹
Kil-i Ermeni- <i>Bolus armena</i>	Balgamı attığı gibi bağırsakları temizler. Kan hastalıklarında karın üzerine sirke ile karıştırılıp yakı olarak sürülür. Hummalı hastalıklarda gül suyu ve soğuk su ile içirilir. Kırılan kemiklere yakı yapılarak sürülürse iyileşmeyi hızlandırır. Bağırsak çıbanına, kan tükürene, nezleye, ağız hararetine, çibana ve öksürüğe kil-i Ermeni şurubu içirilirse tedavi eder. Ayrıca ağız ağrısını, kusmayı, sıcak sıtmayı ve kan gelmesini de engeller. ¹⁰⁰

Reçeteleri”, 201; *Nizâmü'l Edviye*, 372.

93 *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 69.

94 *Nizâmü'l Edviye*, 512.

95 Yıldız, “İlaç Tipleri Hakkında Derlenmiş Bir Mecmua,” 101, 113; Nil Sarı, Ramazan Tuğ, *Derviş Mehmed Neşati Yağı Tıbbi Yağlar Üzerine Bir Risale*, (İstanbul: 2009), 56.

96 Özge Karaaslan, Ebru Çötel, Fikret Karataş, “Kenger (*Gundelia Tournefortii*) Bitkisindeki A, E, C Vitaminleri ile Malondialdehit ve Glutatyon Miktarlarının Araştırılması,” *EÜFBED - Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, c. 7, 2 (2014): 160; *Nizâmü'l Edviye*, 168.

97 Müjgân Üçer, “Sivas Yöresinde Yerel Bitkilerden Yapılan İlaçlar,” *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu*, (İstanbul/Zeytinburnu: 2010), 34.

98 *Nizâmü'l Edviye*, 752.

99 *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 336; *Nizâmü'l Edviye*, 776.

100 *Nizâmü'l Edviye*, 262, 584; Kıran, Kadioğlu, “Türkçe Kaleme Alınmış İlk Basit İlaçlar Kitabı,” 15-16.

Kişniş- <i>Coriandrum sativum</i>	Geleneksel olarak hazımsızlık, mide gazı, ishal, ağrı ve kusma gibi mide-bağırsak hastalıklarının tedavide kullanılır. Yaprak, meyve gibi bitkinin uçucu yağ içeren tüm parçaları halk hekimliği sistemlerinde kullanılmaktadır. Aynı zamanda iyi bir gaz giderici olduğu bilinen kişniş, balgam söktürücü olmasının dışında eklem ve romatizma hastalıklarında merhem olarak sürülür. Baş, burun, boğaz ve ağız ağrısının dışında kan gelmesini engellemede faydalandır. Öte yandan bakla unuyla karıştırıldığında yaralara, isfidaç ve mürdesenk, gül yağı ve sirkeyle mezcedildiğinde şişliklere faydalıdır. ¹⁰¹
Köknar- <i>Abies cilicica</i>	Böbrek ve idrar torbasındaki çibana, mide rahatsızlığına iyi geldiği gibi gözü de kuvvetlendirir. Yakı olarak ise yaraların iyileşmesinde ve balgamin atılmasında istimal edilir. ¹⁰²
Mahmude- <i>Convolvulus scammonia</i>	Çadır çiçeği olarak bilinen mahmude, ateş dürtücü etkiye sahip olmakla birlikte kabızlığı önlediği gibi ishali tetikleyerek mideyi rahatlatma ve kuvvet verme özelliğine sahiptir. Ayrıca uyuz, eklem ağrısı, kronik baş ağrısı, safra ateşi ve sarılık gibi hastalıklarda kullanılmaktadır. ¹⁰³
Mastaki veya Damla Sakız- <i>Pistacia lentiscus</i>	Damla sakızı olarak bilinen bitkinin, antienflamatuar aktivitesi nedeniyle ağrıyı azaltmada dolaylı etkisi olduğu düşünülmektedir. Ayrıca reçine olan bu bitki, eskiden balgam atmada, diş etlerini kuvvetlendirmede ve ağız kokusunu gidermede kullanılırdı. ¹⁰⁴
Mazı- <i>Thuja</i>	Mazı kaynatılıp sirke ile karıştırılarak elde edilen damla olup, darbe nedeniyle kulakta olan kanamayı durdurur. Ayrıca karın tutması, ağız ağrısı ve ezilerek kullanıldığında normal çiban ve bağırsak çibanında istimal edilir. ¹⁰⁵
Mıknatıs Taşı, Demir Oksit	Dövüldükten sonra yaraların tedavisinde kullanılabilir. Demir zehrinden oluşan temren vesaire alet yaralarına mıknatıs taşı sürülürse, zehrin çıkmasını sağladığı gibi iyileşmesine de yardımcı olur. Keza kan tükürenlere ve kan sızan yerlere sürüldüğünde faydalıdır. ¹⁰⁶
Mukl-ı Azrak- <i>Commiphora mukul</i>	Böbrek ve mesane taşların atılmasında kullanılan bir reçine olup, müşhil otlara ve şerbetlere katılırsa bağırsak kurtlarını ortadan kaldırır. Sirkeyle tüketildiğinde öksürük, balgam ve göğüs ağrısına iyi geldiği bilinmektedir. ¹⁰⁷
Mürdesenk, <i>Plumbago</i>	Tesbih ağacının yaprağı ve yemişi, gül yağı ve mürdesenk ile karıştırılırsa sulu çibanları iyileştirir. Öte yandan kötü yara ve çiban tedavisi için yapılacak merheme keten tohumu, boy tohumu, hatmi kökü ve bir miktar mürdesenk konulur. Yara ve cerrahi müdahalelerde sabır, günlük, anzerut ve gülünar ile birlikte mürdesenk karıştırılarak merhem oluşturulur, tedavide kullanılır. Yine yanık, şiş, nasır ve çürük yara tedavileri için hazırlanan merhem terkiplerinin içine mürdesenk eklenir. ¹⁰⁸

101 Elif Ulutaş Deniz, vd, "Kişniş (*Coriandrum Sativum* L.) Üzerine Bir Deneme," *Marmara Pharmaceutical Journal* 22, 1, (2018): 18; Kıran, Kadioğlu, "Türkçe Kaleme Alınmış İlk Basit İlaçlar Kitabı," 13, 15; *Nizâmü'l Edviye*, 794.

102 *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 295; *Nizâmü'l Edviye*, 554.

103 Huzaiifa Ansari, vd, "Saqmunia (*Convolvulus scammonia* L.), an important drug used in Unani system of medicine: A review," *Journal of Drug Delivery&Therapeutics* 12, 5 (2022): 234.

104 Utsukarçi, Toprak, "Ali Ufki'nin Mecmua-i Saz ü Söz'ündeki İlaç Reçeteleri," 193.

105 Ağırman, "Klasik Osmanlı Tıp Metinlerinde Kulak Hastalıkları" 89; Kıran, Kadioğlu, "Türkçe Kaleme Alınmış İlk Basit İlaçlar Kitabı," 13, 15; *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 308.

106 *Nizâmü'l Edviye*, 263; *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 373.

107 *Nizâmü'l Edviye*, 919-920.

108 *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 36; Yıldız, "İlaç Tertipleri Hakkında Derlenmiş Bir Mecmua," 50; *Tabib-i İbn-i Şerif Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı*, Haz. Orhan Sakin, (İstanbul: Seçil Ofset, 2017), 271, 324, 392.

Mürrüsâfi- <i>Commiphora myrrha</i>	Yaraların iyileşmesinde, şişliklerin indirilmesinde, sirkeyle karışımında göz yaralarının tedavisinde, öksürüğe, göğüs ağrılarında, ishale, bağırsak yarasına, baş ağrısına, gül suyuyla birlikte kullanıldığında vücut, baş ve yüz şişliğine faydalıdır. ¹⁰⁹
Nişadır, Amonyak- Amonyum Klorür	Şarap ile hazırlandıktan sonra ağrıyan yere sürülürse bütün ağrıyı kestiği gibi sakinleştirir. Ayrıca gut hastalığı ve eklem ağrılarının dışında göz için faydalıdır. ¹¹⁰
Ravend- <i>Rheum officinale</i>	Kökleri ve sapları ilaç olarak kullanılan bitki, sirkeyle karıştırıldığında yüzdeki benek ve çilleri giderir. Bal ile tüketildiğinde romatizmayı dağıtır, keza mide zayıflığına, böbrek ve mesane hastalıklarına, ciğer, sancı, talak marazlarına, ishale, balgama, şişliğe ve öksürüğe iyi gelir. Öte yandan bazı türleri sebze olarak yenen bitki iştah açıcı, kuvvetlendirici, ishal kesici, gaz giderici özelliği nedeniyle hekimlikte kullanılan çok yıllık otsu bitkidir. ¹¹¹
Revgan-ı Bezir- <i>Oleum lini</i>	Kavrulduktan sonra öğütülen keten tohumundan elde edilen bezir yağı, veteriner hekimliğinde özellikle müşhil olarak ve manda derilerini yağlamak için kullanılır. Romatizmayı dağıttığı gibi damar sancısına ve bağırsakta olan çıbana iyi gelir. ¹¹²
Revgan-ı Kantaryon- <i>Hypericum perforatum</i>	Kan otu ve yara otu olarak bilinen ve hekimlikte kullanılan kantaryon yağı, çiçekli dalların zeytinyağında bırakılmasıyla elde edildikten sonra yara tedavisinde istimal edilir. ¹¹³
Revgan-ı Zeyt	Zeytin ve gülden çıkarılan yağlar çoğu kez ilaç terkininin etken veya birleştirici maddesi olurken, özellikle merhem ve yakı olarak kullanılmıştır. Zeytinyağının mualeceye girecek maddeleri birleştirilmesi ve deriye sürülecek bir kıvamda getirilmesi, bu yağın birçok merhem yapımında kullanılmasını sağlamıştır. Zeytinin yaprak ve meyvesindeki organik asitler, fenolik bileşikler ve rezin maddesi, antioksidan olarak eski tıpta bulunduğunu göstermektedir. Diğer yağlı bitkilerden farklı olarak zeytinin kendisi ve yağı tam bir şifa kaynağıdır. Geleneksel halk hekimliğinin en önemli tedavi yöntemlerinden biri olan zeytinyağı, şeker ve tansiyon hastalığı, saç dökülmesi, kepeklenme, yanık, yara ve çıbanın iyileştirilmesinde kullanıldığı gibi, yaprağı da çiğnendiğinde ağız içinde oluşan yaraların tedavisinde etkilidir. ¹¹⁴
Revgan-ı Neft	Genellikle ağaçlardan elde edilen reçineye denilen neft, baş ve diş ağrısına, ishale, karındaki kurtlanmaya, idrar söktürmeye, felce ve göze su inmesinden dolayı oluşan aklığın kaldırılmasına faydalıdır. İçildiğinde bağırsak sancılarının azalmasına yardımcı olur. Dalak, bağırsak ve böbrek hastalıklarının giderilmesi için bir miktar benefşe yağıyla tüketilmesi gerekir. Ayrıca arpa suyu ile tüketildiğinde bağırsak yarasına iyi gelir. Genel olarak damar ve organlardaki tıkanıklıklarda kullanılır. ¹¹⁵

109 *Nizâmü'l Edviye*, 891-892.

110 Ayten Koç, "18. Yüzyılda Osmanlılarda İatrokimya Çalışmaları (Avrupa ile Mukayeseli ve Ömer Şifai'nin Çalışmaları Esas Alınarak)," (Yüksek Lisans Tez, Ankara Üniversitesi, 1997), 83; *Nizâmü'l Edviye*, 969-970.

111 Küçükler, Yıldız, "Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar'daki (150b-295a) Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme," 127; *Nizâmü'l Edviye*, 403-404; Elif Nur Önder, "Hayatizade'nin İlet-i Merakiyye ve Sevda-yı Merakiyye Risalelerinin Klasik Tıptaki Ahlat-ı Erbaa Düşüncesine Göre İncelenmesi ve Transkripsiyonlu Metni," (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2020), 129.

112 Üçer, "Sivas Yöresinde Yerel Bitkilerden Yapılan İlaçlar," 34; *Tercüme-i Müfredât-ı İbn Baytar*, 228.

113 Yıldız, "Türkçe Bitki Adlarının Anlam Bilimi Açısından İncelenmesi," 826.

114 Gümüşatam, "Risâle-i Mu'âlece'ye Göre," 275; *Nizâmü'l Edviye*, 50; Yıldız, "Türkçe Bitki Adlarının Anlam Bilimi Açısından İncelenmesi," 267.

115 Kıran, Kadioğlu, "Türkçe Kaleme Alınmış İlk Basit İlaçlar Kitabı," 15-16; *Nizâmü'l Edviye*, 961-962; Sarı, Tuğ, *Derviş Mehmed*, 62.

Sandal- <i>Santalum album</i>	Sıcaktan olan şişlere yakı olarak kullanılmasının yanında sıcak sıtma tedavisinde tercih edilir. Gül suyu ve kâfur ile karıştırıldığında baş ağrısına, semizotuyla karıştırıldığında nikrise ve mide hararetine iyi gelir. ¹¹⁶
Sarı Sabır- <i>Aleo vera</i>	İçerisindeki bileşenlerden dolayı yara ve yanık dışında cilt hastalıklarının tedavisinde etkilidir. ¹¹⁷
Sıçanotu- <i>Lysimachia talaverae</i>	Farekulağı, sıçankulağı ve anagallis arvensis olarak bilinen bitki, yakıcı ve çözücü özelliğe sahip olup vücutta çıkan çıban, kötü huylu ve kronik yaraların tedavisinde etkilidir. ¹¹⁸
Sinâmeki- <i>Cassia officinalis</i>	Sinameki, şeker, tarçın ve mastakiyle birlikte dövülüp karıştırıldıktan sonra ishal ve baş ağrısında kullanılır. Uyuza, çıbana ve uçuğa iyi geldiği gibi tatlı yağ ile pişirilip içilirse balgamin atılmasına, arka, bel ve uyluk ağrısına faydalıdır. Ayrıca dört yüzden fazla türü bulunan bitki sarıçiçekli, badıç meyveli, çoğunun yaprak veya meyveleri müşil olarak halk hekimliğinde kullanılmaktadır. ¹¹⁹
Sirke	Yara, kesik, şiş, nasır, çıban ve kabarcık tedavisi için hazırlanan merhemler arasında sirke de bulunmaktadır. Ayrıca göz, kulak ve diş ağrıları için kullanılır. Akan kanı keser, şişliği indirir, çıbanı yok eder, kibritle karıştırılıp sıcak iken nikrise dökülürse iyileştirir, kulağa damlatılırsa içindeki kurdu öldürür, gargara edilirse boğazdaki sülüğü giderir, susuzluğu keser, ateş yanığına faydalıdır, balgamı yok eder, sinir ve mideye kuvvet verir, içilirse baş ve göz ağrısına iyi gelir. ¹²⁰
Sünger	Sünger yakılıp külü kan çıkan yere dökülürse, kan kesilir. Aynı şekilde yakmadan zifte batırıp vurulursa kanı tutar. Su, sirke veya şurup ile ıslatıp yaraya vurulursa iyileştirir. Külünü bal ile karıştırıp eski çıbanlara ve ağrıyan göze sürseler fayda verir. Balgâmi şişlere konulursa şişleri indirir ve yarasını kurutur. ¹²¹
Şab, Potasyum Alüminyum Nitrat	İdrar açıcı ve taşları kırıcı özelliğe sahip olan şab, ateşi azalttığı gibi çıban, vücut ve ağızdaki yaraların tedavisinde kullanılır. Sirke veya tuz ile kullanıldığında kan akan yere sürülürse keser. Sirke ve bal ile ağızda tutulursa oynamış dişleri sağlamlaştırır. Kulaktan akan maddeyi durdurur. Üzüm yaprağı ile bal pişirilip çıbanlı uyuza sürülürse iyileştirir. Ateş yanığına ve balgâmi şişlere sürülürse hastalığı giderir. ¹²²
Şahtere- <i>Fumaria officinalis</i>	İbn-i Sina'nın önerdiği bitki kan temizleyici, kaşıntı giderici, uyuz tedavisi ve karaciğer rahatsızlıkları için olsa da halk hekimliğinde ispatlanmamış olmakla birlikte; cilt hastalıkları, kabızlık, sistit, damar sertliği, romatoid artrit, kan temizleyici, hipoglisemi ve çeşitli enfeksiyonlar için kullanılmıştır. ¹²³

116 Kıran, Kadioğlu, "Türkçe Kaleme Alınmış İlk Basit İlaçlar Kitabı," 16; *Nizâmü'l Edviye*, 556-557.

117 Hilal Ahsen Tunçay, Gülen İmran Kaya, "Aloe Vera (L.) Burm. F. (Sarısabır) Bitkisinin Fitoterapide Kullanımı," *Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi* 45, (3) (2021): 677-680.

118 Koç, "18. Yüzyılda Osmanlılarda İatrokimya Çalışmaları," 82; <https://kocaelibitkileri.com/lysimachia-talaverae>.

119 Yıldız, "İlaç Tipleri Hakkında Derlenmiş Bir Mecmua," 32; *Nizâmü'l Edviye*, 484; Ahmet Zeki İzgöer, *16. Yüzyıl Osmanlı Tabibi Musa Bin Hamon Dış Tababetine Katkısı*, (İstanbul: Kültür Sanat ve Basımevi, 2012), 120.

120 Gümüşatam, "Risâle-i Mu'âlece'ye Göre," 281-282; Kıran, Kadioğlu, "Türkçe Kaleme Alınmış İlk Basit İlaçlar Kitabı," 15; *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 199-200.

121 *Nizâmü'l Edviye*, 71; *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 44.

122 Koç, "18. Yüzyılda Osmanlılarda İatrokimya Çalışmaları," 83; *Nizâmü'l Edviye*, 505-506.

123 Burak Bryık, Ayşegül Köroğlu, "Türkiye Piyasasında Satılan Şahtere (*Fumaria Officinalis* L.) Bitkisi Üzerinde İncelemeler," *Biological Diversity and Conservation* 13/3 (2020): 201.

Şarap Ruhu	Hekimler için en önemli açıcılardan olan şarap ruhu, madeni, bitkisel ve hayvansal maddelerin çözümünde, delici ve kesici silah yaralanmalarında yara olan yere sürüldüğünde etkilidir. ¹²⁴
Şem-i Asel, Balmumu-Cera alba	Sarı ve beyazı bulunan balmumu, merhemlerin hazırlanmasında kullanılan tıbbi bir maddedir. Sinir ve göğüs sertliğine, bağırsak yarasına, zehirli ot ve yaralı yerlerin tedavisinde kullanılır. Ayrıca yaraları yumuşatıp temizlerken, susam yağı ile tüketildiğinde göğüs, boğaz ve ciğer ağrılarına ve kuru öksürüğe fayda sağlar. ¹²⁵
Şırağan/Susam Yağı-Sesamum indicum	Şırağan otu olarak bilinen bitki, yakı yapılarak sinir sertliğine, kulakta olan hastalıklara, şişliklere, ateş yanığına, bağırsak ağrısına sürülürse faydalıdır. Yağı şurup ile pişirilip kullanıldığında yüzde olan şişlikleri iyileştirir. Yaprağını su ile kaynatıp baştaki yaralara vurulduğunda iyi olur. Göğüs ağrısı ve öksürüğün dışında yağı kulağa damlatılırsa açıcı özelliğe sahiptir. Mum ile karıştırılıncsa ise şişlikleri ve çıbanları tedavi eder. ¹²⁶
Terementin-Pistacia terebinthus	Meneviş ağacı sakızından elden edilen terementin reçinesi, sinirde bulunan yaralara çok faydalıdır. Kökleri kaynatılır, ilk suyu atıldıktan sonra ikinci kez elde edilen su, yara tedavisinde kullanılır. ¹²⁷
Tutkal	Derilerden elde edilen tutkal, alçı işinde kullanılır. Kasık yarığına, baş çıbanlara, saçkırana, ateş yanığına ve kabarcıklara yakı olarak sürülür. ¹²⁸
Udu'l-Kahr-Akırkarha-Anacylus pyrethrum	Pireotu ve nezle otu olarak da geçen bitki, gargara edilerek kullanılmasının dışında bal ile macun haline getirildiğinde balgamin atılmasına yardımcı olur. Ayrıca sirkeyle mazmaza edilirse, şişliğe, dil, diş ve boğaz ağrısına iyi gelir. ¹²⁹
Üstübeç veya İsfıdaç-Asparagus officinalis	Kuşkonmaz bitkisi olarak bilinen isfıdaç, soğutucu ve yumuşatıcı özelliği olup çıbanları yok eder. Zeytinyağıyla karıştırılıp ateş yanığına ve sirkeyle ezilip baş ağrısına ve yakı olarak göze vurulursa ağrıyı giderir. ¹³⁰
Yumurta	Boğaza, öksürüğe ve göze faydalı olan yumurta, yakı olarak kullanıldığında ateş yanığına, şişliğe, bağırsak yarasına, vücuttaki yaralara, rahatlatıcı yaraları iyileştirmeye iyi gelir. Nitekim yumurta beyazıyla sarısı, bir kaşık zeytinyağı, bir kaşık bal ve bir miktar ince buğday unuyla karıştırılıp merhem oluşturulur ve yaraların tedavisinde kullanılır. ¹³¹
Zâc, Demir Sülfat	Ateşli sıtmaların yanı sıra yüksek ateşi dindirici özelliği olan zac, hıltların çürütmesini engellediği gibi bunların sıvılığını ter ve idrar yoluyla dışarı atılmasına yardımcı olur. Bağırsak temizliği, iştah açıcı ve kesici özelliğinin dışında safran tartarını keser ve taşları kırar. Terleme, uyuz ve kaşıntıyı yok ettiği gibi tıkanıkları açar ve idrarı artırır. Ayrıca vebaya, sarılığa, titremeye, su toplanmasına, vücudun herhangi bir yerinden gelen kanı engellemeye iyi gelir. ¹³²

124 Koç, "18. Yüzyılda Osmanlılarda İatrokimya Çalışmaları," 83.

125 İzgöer, 16. Yüzyıl Osmanlı Tabibi Musa Bin Hamon, 110; Yıldız, "İlaç Tertipleri Hakkında Derlenmiş Bir Mecmua," 51; Nizâmü'l Edviye, 523.

126 Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar, 275; Nizâmü'l Edviye, 477-478.

127 Ahmet Aciduman, Uygur Er, Deniz Belen, "Osmanlı Döneminde "Yazarı Bilinmeyen Cerrâhnâme" ve Nöroşirürji ile İlgili Bölümleri," Türk Nöroşirürji Dergisi 17, 3 (2007): 164-164; Ertan Tuzlacı, "Türkiye'de Bitkilerin Yöresel Kullanışları," Marmara Üniversitesi Eczacılık Dergisi, S. 1-2 (1985): 104.

128 Nizâmü'l Edviye, 646.

129 Küçükler, Yıldız, "Tercüme-i Müfredat-ı İbn-i Baytar'daki (150b-295a) Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme," 111; Nizâmü'l Edviye, 594; Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar, 304.

130 Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar, 44-45.

131 Yıldız, "İlaç Tertipleri Hakkında Derlenmiş Bir Mecmua," 51; Gümüşatam, "Risâle-i Mu'âlece'ye Göre," 281; Nizâmü'l Edviye, 183-184.

132 Koç, "18. Yüzyılda Osmanlılarda İatrokimya Çalışmaları," 80; Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar, 245.

Zaferan- <i>Crocus sativus</i>	Sarımsak, süt ve bal içerisine konulan safran öksürüğe, bel ağrısına, kulunca ve diğer ağrılara iyi geldiği gibi, ayrıca hafıza açıcı ve iştah kuvvetlendirici özelliklere sahiptir. ¹³³
Zamk-Gummi	Eski tıpta birtakım bitkilerin yaprakları, kökleri veya tohumların yanı sıra onlardan elde edilen esanslı yağlar ve zamk denilen reçineler ilaç üretiminde kullanılırdı. Zamk yenilerek, koklanarak, bedende taşınarak istimal edildiği gibi başka bitkilerle pişirilerek, suda veya başka sıvı ortamlarda bekletilerek, ezilerek, dövülerek veya yakılarak hap, lapa, yaki, merhem, fitil, bitki çayı, buhar banyosu ve tütsü olarak kullanılır. ¹³⁴
Zamk-ı Arabi- <i>Gummi arabicum</i>	Bir tür reçine olan Arap zamkı, öksürük, mide ve safraya iyi gelir. ¹³⁵
Zembil Otu- <i>Borago officinalis</i>	Halk arasında zembil otu olarak bilinen bitkinin tıbbi değeri antik çağlardan beri kabul görmüştür. Diğer adı hodan olan bitki, diyabet, kalp hastalıkları, astım, bronşit, kramp, ishal, kalp çarpıntısı, böbrek, egzama ve idrar söktürücü gibi çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılır. ¹³⁶
Zerevend-i Tavil- <i>Aristolochia longa</i>	Kökü ilaç yapımında kullanılan zerevend-i tavilin yaprağını kolenzenkar ile karıştırılırsa ağız ağrısına ve nasır olmuş yaralara iyi gelir. Aynı zamanda kasni, biber ve Arap zamkı ile dövülür ve elde edilen karışım diş çürüğüne ve etine sürülür. Kurutulduğunda çıban yarasına, kaynatılıp içildiğinde kan tükürmeğe ve dalak şişliğine, yaki yapıp yılan sokmasına ve şişliklere, bal ile karıştırıldığında eski çıban yarasına iyi gelir. ¹³⁷
Zerevend-i Müdahrec- <i>Aristolochia rotunda</i>	Erkurtaran olarak bilinen bitki, temren, diken ve kemik battığında çıkmasına yardımcı olduğu gibi yaki olarak kullanılır. Balgamin atılmasına, diş diplerinin temizlenmesine, kulağın daha iyi işitmesine, kötü yaraların iyileştirilmesine, göğüs ve yan başı ağrılarının tedavisine yardımcı olur. Ayrıca lapa yapılarak çıbanların tedavisinde kullanılır. ¹³⁸
Zift, Kara Sakız- <i>Pix nigra</i>	Öksürüğün dışında şişliğin indirilmesinde kullanılan zift, bal ile karıştırıldığında yaralı yerlerin tedavisinde kullanılır. Ayrıca çıbanların iyileştirilmesinde kullanılan kara merhem hazırlanmasında balmumu, içyağı, zeytinyağıyla birlikte kullanılırdı. ¹³⁹
Zurunbe, Yabani Zencefil- <i>Curcuma zedoaria</i>	Birçok ilaca konulan bitki, diş ağrısına faydalıdır. Yaşı dövülüp ayak tabanına sürülürse baş ağrılarını giderir. ¹⁴⁰
Züncüfre- <i>Hydrargyri sulfidum rubrum</i>	Kibrit-i ahmer, sülügen ve civa sülfür olarak geçen züncüfre veya zencifre, ateş yanığına ve kabarcıklara sürülür. Ayrıca merhemi ciddi yara, çıban ve hayâ şişliğinde kullanılır. ¹⁴¹

Tablo 1’de on sekizinci yüzyıldaki seferlerde orduda kullanılan ilaçlar, ilaçların Türkçe ve Latince isimleri, bunların temel özellikleri ve hangi hastalıkların tedavisinde kullanıldığını belirtilmiştir. Osmanlı ordusunda kullanılan ilaçlar veya terkipler bitkisel, hayvansal ve

133 Utsukarçi, Toprak, “Ali Ufki’nin Mecmua-i Saz ü Söz’ündeki İlaç Reçeteleri,” 194.

134 Gümüşatam, “Risâle-i Mu’âlece’ye Göre,” 275; *Nizâmü’l Edviye*, 33.

135 *Nizâmü’l Edviye*, 549.

136 Ayla Ünver Alçay, “Hodan Otunun Faydaları ve Mutfakta Kullanımı,” *Aydın Gastronomy* 3, 2 (2019): 106.

137 Yıldız, “İlaç Tertipleri Hakkında Derlenmiş Bir Mecmua,” 22; İter Uzel, “Anadolu’da Kadim Tıptan Bugüne Diş Hekimliği İlaçları,” *Journal of Medical Sciences* 1, 3 (2020): 14, 17; *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 35-36; *Nizâmü’l Edviye*, 429.

138 *Nizâmü’l Edviye*, 429; Küçükler, Yıldız, “Tercüme-i Müfredat-ı İbn-i Baytar’daki (150b-295a) Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme,” 134.

139 *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, 250; Yıldız, “İlaç Tertipleri Hakkında Derlenmiş Bir Mecmua,” 51.

140 *Nizâmü’l Edviye*, 428.

141 *Nizâmü’l Edviye*, 438-439.

mineral kökenli olmak üzere üç ana başlık altında izah edilebilir. Bilindiği üzere ilk çağlardan beri insanlar bitkileri tek başıyla veya birkaçını birleştirerek ilaç olarak hazırlamışlardır. Ancak bitkiler sıcak, soğuk, nemli ve kuru mizaçlara sahip oldukları için bunların tek veya bir bileşim sonucunda nasıl bir karakter kazanacağını, hangi ilacın hangi hastalığa ve hangi tabiattaki hastaya ne tür tesir edeceğinin iyi bilinmesi ilaç imalinde önemli noktalardandı. Nitekim darüşşifalarda ilaç hazırlayacakların bu özelliklere sahip olması şartı aranır.¹⁴² Yukarıdaki tabloda gösterilen bitkiler ya tek başıyla ya da farklı bitkilerin birleştirilmesiyle uzman kişiler tarafından hazırlanmış ve orduda istimal edilmiştir. Mesela boy tohumu olarak bilinen bitki keten tohumu, hatmi kökü, mürdesenk ve zeytinyağıyla karıştırılıp merhem haline getirilmiştir. Ortaya çıkan merhem yara ve çiban tedavisinde kullanılmıştır. Yine benefşe/ menekşe bitkisi, arpa unuyla yakı yapılarak şişliklerde, yarıklarda, ciğer ve mide şişliklerinde ve baş ağrısında kullanılmıştır. Bitkiler, başka nebatlar ile birleştirilmesinin dışında tek başına da bir hastalığın tedavisinde tercih ediliyordu. Mesela Ebu Cehil Karpuzu olarak bilinen bitkinin yaş yaprağı dövüldükten sonra şişliklere ve kan akan yerlere sürülebiliyordu. Keza günlük bitkisi soğuk şişliğine yakı olarak sürülmesinin yanında kan gelmesini engellemede ve öksürüğü gidermede tek başıyla kullanılmaktaydı. Sonuç olarak cerrah ve hekimlerin ecza sandıklarında yer alan bitkileri tek veya başka nebatlarla karıştırılıp şurup, hap, merhem ve yakı yapılarak hastalıkların tedavisinde kullanıldığı görülmektedir.

Osmanlı ordusunda kullanılan ilaçlar arasında bitkisel yağlardan elde edilenler de vardır. Bitkilerin yaprak, kök veya tohumunun yanı sıra bunların özünde yer alan yağ, zambak ve reçine ilaç terkininin etken veya birleştirici maddesini oluşturmuştur. Birçok bitkinin yağ, zambak veya reçinesi bulunmaktadır. Özellikle yapılan araştırmada zeytin, gül, defne, bezir, kantaron, neft, susam ve hatme gibi bitki yağlarının yanında kişniş, çam sakızı, damla sakızı, terementin ve anzerut gibi bitkilerden zambak ve reçine elde edilerek ilaçlar hazırlanmıştır. Bu bitkilerin yağ, zambak ve reçinesi yardımıyla elde edilen merhem, şurup, hap ve yakı birçok hastalığın tedavisinde istimal edilmiştir. Örneğin zeytinyağının mualeceye girecek maddeleri birleştirmesi ve deriye sürülecek bir kıvama getirmesi, birçok merhem yapımında kullanılmasına olanak sağlamıştır. Keza zeytinin yaprak ve meyvesindeki organik asitler, fenolik bileşikler ve rezin maddesi antioksidan olarak eski tıpta bilinen bir gerçektir.¹⁴³ Nitekim Osmanlı ordusundaki cerrah ve hekimlerin ecza sandıklarındaki zeytinyağı, birçok bitkiyle karıştırılıp ilaç elde edilmesinin dışında yanık, yara ve çiban gibi hastalıkların iyileştirilmesinde tercih edilmekteydi. Aynı şekilde kantaron yağı çiçekli dalların zeytinyağında bırakılmasıyla elde edildikten sonra yaraya sürülmekteydi. Genel olarak bitkilerdeki yağ, zambak ve reçine hazımsızlık, mide gazı, ishal, ağrı ve kusma, balgam atma, eklem ve romatizma, baş, burun, diş, boğaz ve ağız ağrısı, kan gelmesini engelleme,

142 Nil Sarı, "Osmanlı Darüşşifasında Tedavi", *Afyon ve İstanbul Uluslararası Türk-İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongreleri 2018-2019 Bildiri Kitabı* içinde, (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2020), 6.

143 Gümüşatam, "Risâle-i Mu'âlece'ye Göre," 275.

yara, çıban, yanık, karındaki kurtlanma, idrar söktürme, felç, göze su inmesinden dolayı oluşan aklığın kaldırılması, dalak, bağırsak ve böbrek hastalıkları, şişlik ve ateş yanığı gibi insanda oluşabilecek birçok hastalığın tedavisinde kullanılmıştır. Bitkisel yağların dışında yumurta, yumurta yağı, iç yağı (revgan-ı pih), balmumu, bal, et, deri ve sünger ordudaki sağlık personelinin tedavide kullandıkları hayvansal ürünlerden bazılarıydı. Bu ürünler merhem ve yaka gibi ilaçların hazırlanmasında tercih edilmiştir.

Kökene eski Mısır'a dayanan kimyasal çalışmaların benzer örnekleri İslam dünyasında yaşanmıştır. Modern kimyanın temellerini atan Cabir bin Hayyan'dan sonra İslam dünyasında bu alanda ciddi çalışmalar yapılmıştır. Nitekim maden ve minerallerin damıtma, arıtma, süzme ve yakma gibi süreçleri incelenmiş ve bu dönemde yapılan araştırmalar sayesinde ilim dünyasına önemli katkılar sunulmuştur.¹⁴⁴ Yapılan çalışmalar neticesinde tedavilerde birçok faydası görülen maden ve mineraller, edviyelerin hazırlanmasında kullanılmıştır. On sekizinci yüzyıl Osmanlı dünyası ve ordusunda ise ilaçların hazırlanmasında veya hastalıkların tedavisinde maden ve minerallerin fazlaca kullanıldığı tespit edilmiştir. Ordudaki ecza takımlarında yer alan maden ve minerallere örnek olarak zac (demir sülfat), cehennem taşı (gümüş nitrat), göz taşı, mıknaş taşı (demir oksit), kür taşı, nişadır (amonyak-amonyum klorür), mürdesenk (kurşun), civa, tuz, Eflak tuzu, şap, kibritle ve sabun gösterilebilir. Bunlar tek başına veya başka bitki ve mineraller ile karıştırılarak kullanılmış ve bunlardan ilaç hazırlanmıştır. Mesela demir nitrat olarak bilinen mıknaş taşı, demir zehrinden oluşan temren vesair alet yaralarına sürüldüğü gibi zehrin çıkmasını sağlayıp iyileşmesini hızlandırmaktaydı. Ayrıca kan tüküren ve kan sızan yerin tedavisinde fayda sağlamaktaydı. Keza nişadır yani amonyum klorür, şarap ile hazırlandıktan sonra ağrıyan yere sürüldüğünde bütün ağrıyı kestiği gibi sakinleştirme özelliğine sahipti. Ayrıca gut hastalığı ve eklem ağrılarının dışında göz için de faydalıydı.

Sonuç

Savaş ilanlarından sonra hazırlıklarına başlayan yönetim, sağlık konusunda aksaklıkların yaşanmaması için personel temin etmiş ve bunlarını ihtiyaçlarını hazineye karşılamıştır. Mesela günlük tüketecekleri kadar ekmek, et, pirinç ve arpa gibi temel gıdalar verilmiştir. Ayrıca tedavide kullanacakları eczaların dışında çadır ve mutfak mühimmatının yanı sıra nakliye için yük hayvanları ve arabası da tahsis edilmiştir. Keza sağlık mensubunun bu ihtiyaçlarının yanında kendi gereksinimlerini karşılamak üzere hazineye belirli bir meblağ harcırah da ayrılmıştır. On sekizinci yüzyıl boyunca verilen harcırahın miktarı 25-145 kuruş arasında farklılık göstermiştir. Bu farklılığın nedeni gidilecek mesafenin uzaklığından kaynaklı olduğu düşünülmektedir.

Sağlık personelinin temini ve bunun savaş mahalline sevki kadar tedavide kullanılan malzemenin tedariki, bunların neler olduğu ve hangi hastalığı iyileştirmede fayda sağladığı

144 Budak, "Geleneksel İslam Tıbbında Mizaçlar," 44.

da önemliydi. Bilindiği üzere on dokuzuncu yüzyıl başlarında tıp ve eczacılık eğitimi veren okulların açılmasına kadar Osmanlı Devleti'nin bu alanlarda çok geliştiği söylenemez. Ancak genellikle bitkisel, hayvansal ve minerallerden yapılan terkipler ile hazırlanan ilaçlar modern anlamda tıp ve eczacılık okullarının açılışına kadar kullanılmıştır. Günlük hayatta ve orduda kullanılan bu ilaçları yapanlar arasında edviye yapımında ehil olan hekim, cerrah, tabibin dışında aktarların olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan sefere çıkan ordunun ecza listeleri hekim ve cerrahlar tarafından hazırlandıktan sonra belirlenen sayı ve miktardaki ilaç, Cebehâne-i Âmire'den verilmiştir. Ancak cebehânedeki mevcut olmayan ve eksik olan mualece, ücreti hazineye karşılanmak şartıyla satın alınıp ordu ecza sandıklarına konulmuştur. Böylece seferde yaralanan veya hastalanan askerin tedavisi sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

On sekizinci yüzyıl Osmanlı ordusunda kullanılan ilaçlar ağırlıklı olarak bitkilerden terkip edilmiştir. Muhtelif hastalıkların tedavisinde kullanılan bu ilaçların hazırlanması için 50'den fazla bitkinin yanı sıra ağaç ve bitkilerden elde edilen yağ, zambak ve reçineler istimal edilmiştir. Bitkilerin dışında yumurta, yumurta yağı, iç yağ, balmumu, bal ve sünger gibi hayvansal ürünler hazırlanan ilaçların içerisine konularak belirli bir kıvama gelmesinin dışında hastalıkların iyileşmesine yardımcı olmuştur. Yine zac, cehennem taşı, göz taşı, mıknaş taşı, kür taşı, nişadır, mürdesenk, civa, kehribar, tuz, Eflak tuzu, şap, kibrit ve sabun gibi birçok maden ve mineral, ilaç terkiplerinde tek veya başka bitki ve hayvan ürünleriyle karıştırılarak kullanılmıştır.

Bitki, hayvan ve maden-minerallerinin terkipleriyle elde edilmiş bu eczaların hangi etkilere sahip olduğuna bakıldığında ve savaş durumu göz önüne alındığında ağırlıklı olarak kesilmiş, yarılmış veya delinmiş olan yaralı yerlerden kan gelmesini engellemede, yarayı iyileştirmede, çıbanı yumuşatma, olgunlaştırma ve atmada ve enfeksiyonu engellemede kullanıldığı saptanmıştır. Keza yara için hazırlanan ilaçlar, genellikle merhem ve yakı olarak haricen uygulanmıştır. Öte yandan idrar söktürücü, müshil, kabız yapıcı, safra söktürücü, balgam söktürücü, göğsü yumuşatıcı, kusturucu ve terletici etkisi olan eczalar verilerek vücudun rahatlatılması sağlanmıştır. Ayrıca vücuda zararlı madde olarak görülen bozuk hıtların atılması için hastaya idrar söktürücü ve müshil gibi boşaltıcı etkiye sahip ilaçlar verilmiştir. Boşaltıcıların dışında mide gazı, hazımsızlık, hazmettirici, gaz söktürücü edviye olarak ağrı kesici, sakinleştirici, iştah açıcı ve kuvvet vericiler istimal edilmiştir. Enfeksiyonu giderme ve önlemede etkisi olan eczalar ise diğer tercih edilen ilaçlardandı. Bunların dışında ateş düşürmeye, eklem ve romatizmaya, baş, burun, boğaz, ağız, diş ağrısına, kulak akıntısına, öksürüğü gidermeye, safra ateşine, bağırsakta olan safrayı ishal etmeye, bağırsaktaki yaraya, felce, vücuttaki ödemin atılmasına, uyuza, sarılığa, sinirleri güçlendirmeye, dalak şişliğine, titremeye, vücutta su toplanmasına, bel ağrısına, kulunca, böbrek ve mesane hastalığına dair birçok ilaç terkip edilip kullanılmıştır. Kısacası insanda olabilecek dâhili-harici, cilt-deri, göz, kulak, boğaz ve diş hastalıkları gibi birçok rahatsızlığın giderilmesi için farklı terkiplerle elde edilmiş ilaçlar hazırlanmıştır.

Ekler

Ek / Appendix 1. On sekizinci Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Kullanılan İlaçların Alfabetik Sıralaması¹⁴⁵

1. Acem Nefti	34. Hınna-ı Mekki	67. Sandal
2. Acem Sakızı	35. Kad-ı Hindi	68. Sarı Balmumu
3. Afyon	36. Kâfur	69. Sarı Sabır
4. Ak Günlük	37. Kalem-i Cenkar	70. Sıçanotu
5. Anzerut	38. Kara Günlük	71. Sirke
6. Arak	39. Kardeşkanı	72. Sinâmeki
7. Asel	40. Kasni	73. Sülümen?
8. Aselbend	41. Katran	74. Sünger
9. Benefşe Kuruşu	42. Kehribar Hurdesi?	75. Şab
10. Beyaz Çam Sakızı	43. Kenger	76. Şahtere İşadesi?
11. Boy Tohumu	44. Ketten Tohumu	77. Şahtere Kuruşu
12. Cehennem Taşı	45. Kibrit	78. Şarap Ruhı
13. Cıva	46. Kil-i Ermeni	79. Şem-i Asel
14. Çam Sakızı	47. Kişniş	80. Şiruğan
15. Çaduruşağı	48. Kınnab	81. Tatlı Sakız
16. Çiçek Balı	49. Köknar	82. Terementin
17. Çiriş	50. Kükürt Sakızı	83. Tutkal
18. Damla Karınca Kanı	51. Kür Taşı	84. Tuz
19. Dakik-i Bakla	52. Mahmude	85. Udu'l-Kahr
20. Dakik-i Mercimek	53. Mastaki (Damla Sakızı)	86. Üstübeç (İsfıdaç)
21. Dakik-i Şair	54. Mazı	87. Yumurta
22. Defne Yağı	55. Mıknatıs Taşı	88. Yumurta Yağı
23. Dişi Zift	56. Mumya	89. Zâc
24. Ebu Cehil Karpuzu	57. Mukl-ı Azrak	90. Zaferan
25. Eflak Tuzu	58. Mürdesenk	91. Zamk
26. Ferfiyun	59. Mürrüsâfi	92. Zamk-ı Arabi
27. Garikun	60. Nişadır	93. Zembil Otu
28. Güğüm Tozu	61. Ravend	94. Zerevend-i Tavil
29. Gül Kuruşu	62. Revgan-ı Bezir	95. Zerevend-i Müdahrec
30. Günlük	63. Revgan-ı Kantaryon	96. Zift (Kara Sakız)
31. Göz Taşı	64. Revgan-ı Neft	97. Zurunbe
32. Hatme Yağı	65. Revgan-ı Zeyt	98. Züncüfre
33. Hava Cıva	66. Sabun	

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Yazar, katkılarından dolayı Doç. Dr. Kamuran Dilsiz ve Dr. Öğr. Üyesi Yakup Yapar'a teşekkür eder.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: The author would like to thank Assoc. Prof. Dr. Kamuran Dilsiz and Assist. Prof. Dr. Yakup Yapar for their contributions.

145 İlaçların tespit edildiği kaynaklar (alıntılar), dipnot 67'de belirtilen arşiv belgeleriyle aynıdır.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları/Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Tasnifi

Ali Emiri Abdülhamid I. (AE. SABH. I.) Nr. 266/17911, 291/19588.

Ali Emiri Mahmud I. (AE. SMHD. I.) Nr. 67/4389, 212/16771, 213/16796.

Ali Emiri Mustafa III. (AE. SMST. III.) Nr. 5/337, 28/1908, 29/1989, 29/2021, 30/2036, 317/25528, 260/20869, 323/26031, 326/26241, 343/27569

Ali Emiri Selim III. (AE. SSLM. III.) Nr. 299/17532, 349/20071.

Cevdet Tasnifi

Cevdet Askeriye (C. AS.) Nr. 52/2404, 383/15824, 469/19590, 487/20321, 536/22450, 613/25858, 753/31722, 929/40227, 960/41729, 1018/44617, 1084/47829, 1120/49632, 1166/51932, 1169/52099, 1172/52198, 1180/52617, 1222/54855.

Cevdet Bahriye (C. BH.) Nr. 41/1940.

Cevdet Sıhhiye (C. SH.) Nr. 3/107, 4/159, 4/187, 5/210, 5/242, 5/248, 8/386, 8/387, 8/390, 10/459, 11/508, 12/571, 16/758, 17/818, 17/834, 17/835, 18/889, 19/912, 19/920, 20/953, 21/1030, 21/1041, 22/1051, 22/1074, 23/1149, 24/1181, 27/1323, 28/1358, 28/1359, 28/1370, 28/1380, 29/1402, 29/1408, 29/1413, 413/1215.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT.) Nr. 16/698, 1387/55120.

İbnül Emin Tasnifi

İbnül Emin Askeriye (İE. AS.) Nr. 88/8139.

İbnül Emin Dâhiliye (İE. DH.) Nr. 23/2103.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Acıduman, Ahmet. Er, Uygur. Belen, Deniz. "Osmanlı Döneminde "Yazarı Bilinmeyen Cerrâhnâme" ve Nöroşirürji ile İlgili Bölümleri," *Türk Nöroşirürji Dergisi* 17, 3 (2007): 162-169.

Ağırman, Serra. "Klasik Osmanlı Tıp Metinlerinde Kulak Hastalıkları ve Tedavilerinin Kadim Tıp ve Tıbb-ı Cedid ile Mukayeseli Olarak İncelenmesi." Yüksek Lisans tezi, İstanbul Medipol Üniversitesi, 2021.

Alçay, Ayla Ünver. "Hodan Otunun Faydaları ve Mutfakta Kullanımı," *Aydın Gastronomy* 3, 2 (2019): 101-117.

Altıntaş, Ayten. Doğan, Hanzade. "Osmanlı Esnaf Tabibinin Ahlak Eğimi ve Değerleri." 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı II*, editör Nil Sarı vd içinde 753-773. Ankara: TTK Yayınları, 2005.

Ansari, Huzaifa. Ansari, Athar Parvez. Qayoom, Ifra. Reshi, Bazilah Majeed. Hasib, Abdul. Ahmed, N Zaheer. Anwar, Noman. "Saqmunia (Convolvulus scammonia L.), an important drug used in Unani system of medicine: A review," *Journal of Drug Delivery&Therapeutics* 12, 5 (2022): 231-238.

Asil, Eriş. Özçelikalay, Gülbin. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eczacılık." *Osmanlılar* 8, editör Güler Eren içinde 595-607. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Ataç, Adnan. "Askeri Tıp Tarihi." *Osmanlılar* 8, editör Güler Eren içinde 565-570. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Bayat, Ali Haydar. "Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık." *Osmanlılar* 8, editör Güler Eren içinde 490-493. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

- Bayat, Ali Haydar. *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2017.
- Bayat, Ali Haydar. "Osmanlı Devleti'nde Tıp Eğitimi." *Osmanlılarda Sağlık I*, editör Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz içinde 23-245. İstanbul: Biofarma İlaç ve Sanayi Ticaret A. Ş., 2006.
- Baytop, Turhan. *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi. Geçmişte ve Bugün*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 1999.
- Baytop, Turhan. *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Bilgin, Arif. "Osmanlı Döneminde İlaç Yapımında Kullanılan Tıbbi Bitkiler." *Osmanlılarda Sağlık I*, editör Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz içinde 231-247. İstanbul: Biofarma İlaç ve Sanayi Ticaret A. Ş., 2006.
- Bilgin, Önder. "İbn-i Sînâ'nın Mizaç Teorisi Sadece Fizyolojik Sorun mudur?," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12, 65 (2019): 580-599.
- Bıyık, Burak. Köroğlu, Ayşegül. "Türkiye Piyasasında Satılan Şahtere (*Fumaria Officinalis* L.) Bitkisi Üzerinde İncelemeler," *Biological Diversity and Conservation* 13/3 (2020): 200-208.
- Bostan, İdris. "Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri." *Osmanlılarda Sağlık I*, editör Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz içinde 111-115. İstanbul: Biofarma İlaç ve Sanayi Ticaret A. Ş., 2006.
- Budak, Mesut. "Geleneksel İslam Tıbbında Mizaçlar ve Tedavi Üzerine Bir İnceleme." Yüksek Lisans tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2022.
- Çağatay, Ömer. "1736-1739 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sefer Organizasyonu." Doktora Tezi, Kayseri Erciyes Üniversitesi, 2022.
- Çelik, Bülent. "Osmanlı Seferleri'nde Orducu Esnafı," *SUTAD*, sayı 44 (2018): 259-267.
- Çelik, Şenol. "Orducu." *DİA*. 33: 370-373. İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2007.
- Çubukçu, Bayhan. "Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Sisteminde Eczacılığın Yeri ve Halka Ücretsiz İlaç Sağlanması." *Osmanlılar 8*, editör Güler Eren İçinde 601-607. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Deniz, Elif Ulutaş. Yeğenoğlu, Selen. Şahne, Bilge Sözen. Özkan, Ayşe Mine Gençler. "Kışniş (*Coriandrum Sativum* L.) Üzerine Bir Deneme," *Marmara Pharmaceutical Journal* 22, 1 (2018): 15-28.
- Genelkurmay Başkanlığı. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, Osmanlı İmparatorluğu Kara Kuvvetleri'nin İdari Faaliyetleri ve Lojistik (1299-1913)*. III/VII. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.
- Gümüşatam, Gürkan. "Risâle-i Mu'alece'ye Göre On Altıncı Yüzyıl Osmanlı Tıbbında Bitkisel Tedavi Şekilleri ve Terminoloji," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 261-290.
- İzğöer, Ahmet Zeki. *16. Yüzyıl Osmanlı Tabibi Musa Bin Hamon Dış Tababetine Katkısı*. İstanbul: Kültür Sanat ve Basımevi, 2012.
- Karaaslan, Özge. Çötel, Ebru. Karataş, Fikret. "Kenger (*Gundelia Tournefortii*) Bitkisindeki A, E, C Vitaminleri ile Malondialdehit ve Glutatyon Miktarlarının Araştırılması," *EÜFBED - Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 7, 2 (2014): 159-168.
- Kıran, Özgür. Kadioğlu, Selim. "Türkçe Kaleme Alınmış İlk Basit İlaçlar Kitabı ve Yazarı: Edviye-i Müfrede ve İshak Bin Murad," *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 12, 1 (2022): 3-17.
- Koç, Ayten. "18. Yüzyılda Osmanlılarda İatrokimya Çalışmaları (Avrupa ile Mukayeseli ve Ömer Şifai'nin Çalışmaları Esas Alınarak)" Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1997.
- Küçükker Paki. Yıldız, Yasemin. "Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar'daki (150b-295a) Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme," *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi* 2, 1 (2018): 109-137.
- Kültürel, Zuhâl. Koç, Aylin. "Ruhsal Hastalıklara Dair Bir Risale: Sevda-yı Merakiyye," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 30, (2014): 217-244.

- Önder, Elif Nur. "Hayatizade'nin İlet-i Merakiyye ve Sevda-yı Merakiyye Risalelerinin Klasik Tıptaki Ahlat-ı Erbaa Düşüncesine Göre İncelenmesi ve Transkripsiyonlu Metni." Yüksek Lisans tezi, İstanbul Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2020.
- Özcan, Abdülkadir. "Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış." *Osmanlılarda Sağlık I*, editör Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz içinde 99-109. İstanbul: Biofarma İlaç ve Sanayi Ticaret A. Ş., 2006.
- Sakızlı İsa Efendi. Nizâmü'l Edviye*. Haz. Mükerrerem Bedizel Aydın- Sibel Murad, Ankara: Tüba Bilimler Akademisi, 2019.
- Sarı, Nil. "Attar." *DİA*. 4: 94-95. İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1991.
- Sarı, Nil. "Osmanlı Darüşşifalarında Meslek Ahlakı." *Osmanlılar 8*, editör Güler Eren içinde 494-517. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Sarı, Nil. "Osmanlı Hekimliğinde Tıp Ahlakı." *Osmanlılarda Sağlık I*, editör Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz içinde 207-235. İstanbul: Biofarma İlaç ve Sanayi Ticaret A. Ş., 2006.
- Sarı Nil. Tuğ, Ramazan. *Derviş Mehmed Neşati Yağı Tıbbî Yağlar Üzerine Bir Risale*. İstanbul: 2009.
- Sarı, Nil. "Osmanlı Darüşşifasında Tedavi." *Afyon ve İstanbul Uluslararası Türk-İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongreleri 2018-2019 Bildiri Kitabı* içinde 1-13. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2020.
- Serin, Sinem. *Osmanlı Sağlık Sisteminin Yönetimi Hekimbaşılık Kurum*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021.
- Shefer-Mossensohn, Miri. *Osmanlı Tıbbî Tedavi ve Tıbbi Kurumları 1500-1700*. Çeviren Bülent Üçpınar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Tabib-i İbn-i Şerif Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı*. Haz. Orhan Sakin, İstanbul: Seçil Ofset, 2017.
- Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Tunçay, Hilal Ahsen. Kaya, Gülen İmran. "Aloe Vera (L.) Burm. F. (Sarısabr) Bitkisinin Fitoterapide Kullanımı," *Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi* 45, (3) (2021): 674-698.
- Tuzlacı, Ertan. "Türkiye'de Bitkilerin Yöresel Kullanışları," *Marmara Üniversitesi Eczacılık Dergisi*, S. 1-2 (1985): 101-106.
- Utsukarçi, Burcu Şen. Toprak, Gökçe. "Ali Ufki'nin Mecmua-i Saz ü Söz'ündeki İlaç Reçeteleri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları XIX*, 2 (2018): 187-218.
- Uzel, İlter. "Anadolu'da Kadim Tıptan Bugüne Diş Hekimliği İlaçları," *Journal of Medical Sciences* 1, 3, (2020): 6-24.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Üçer, Müjgân. "Sivas Yöresinde Yerel Bitkilerden Yapılan İlaçlar." *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu* içinde 29-42. İstanbul/Zeytinburnu: 2010.
- Yıldırım, Nuran. "Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları XI/1-2*, (2009-10): 273-283.
- Yıldız, Mustafa. "İlaç Tertipleri Hakkında Derlenmiş Bir Mecmua (İnceleme-Metin)." Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.
- Yıldız, Yasemin. "Türkçe Bitki Adlarının Anlam Bilimi Açısından İncelenmesi." Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2020.

Elektronik kaynaklar / Electronic sources

<https://kocaelibitkileri.com/lysımachia-talaverae>.